

انستیتو ملی تحقیقات علمی و فناوری کشاورزی

مرکز مدیریت اطلاعات علمی و فناوری کشاورزی

اقتصاد غیر زراعی

پایداری معیشت خانوار کشاورز

شبکه ملی برکت

مدرسه در مزرعه (FFS)

تحلیل داده‌های کیفی MAXQDA

ترویج و کارآفرینی کشاورزی پایدار
سال اول / شماره چهارم / پاییز ۱۴۰۱

صاحب امتیاز: انجمن علمی ترویج و آموزش کشاورزی پایدار

مدیر مسئول: علی اسکندری

سرمدیر: علی اسکندری

استاد مشاور: دکتر مهسا فاطمی

هیئت داوران: دکتر کورش رضائی مقدم - دکتر مهسا فاطمی

طراح جلد: مهدی حاج محمد حسنی

صفحه آرایی: مهدی حاج محمد حسنی - فاطمه بادغن

ویراستاران: فاطمه بادغن - مهدی حاج محمد حسنی - صحرای محمدی مهر

هیئت تحریریه: علی رضایی - لیلا شهریار - صحرای محمدی مهر - محمد مسائلی

آدرس: شیراز - باجگاه - دانشکده کشاورزی دانشگاه شیراز - بخش ترویج و آموزش کشاورزی

پایدار - دفتر انجمن علمی

تلفن: ۰۷۱-۳۲۲۸۶۰۷۲

پست الکترونیکی: rahbordjournal1400@gmail.com

سخن سر دیر

ترویج و آموزش کشاورزی به فرآیند ارائه دانش، اطلاعات و منابع به کشاورزان و جمعیت روستایی برای بهبود شیوه‌های کشاورزی، افزایش کارایی تولید و ارتقای استاندارد زندگی آن‌ها اشاره دارد. ترویج کشاورزی خدمت یا سیستمی است که به کشاورزان از طریق روش‌های آموزشی برای بهبود روش‌های کشاورزی، افزایش کارایی تولید و ارتقای استاندارد زندگی آن‌ها کمک می‌کند. این روش شامل استفاده از تحقیقات علمی و دانش جدید در شیوه‌های کشاورزی از طریق آموزش کشاورزان است. حوزه ترویج طیف گسترده‌ای از فعالیت‌های ارتباطی و یادگیری را در بر می‌گیرد که توسط مربیان رشته‌های مختلف از جمله کشاورزی، بازاریابی کشاورزی، بهداشت و مطالعات تغذیه برای مردم روستا سازماندهی شده است. معمولاً هدف ترویج و آموزش کشاورزی، ارائه مشاوره و اطلاعات برای کمک به کشاورزان برای حل مشکلاتشان است ولی مقصود از این کار فقط پر کردن ذهن‌های خالی با دانش نیست، بلکه مبتنی بر دانشی است که کشاورزان از قبل دارند. از آنجا که مروجان ارتباط تنگاتنگی با سیستم‌های ترویج و آموزش کشاورزی و کشاورزان دارند؛ در ارائه طرح‌های تحقیقاتی به کشاورزان و ارائه نیازهای کشاورزان به محققان موثر واقع شوند. در پایان، به همه دانش‌آموختگان این رشته توصیه می‌شود که به فواید انواع مهارت‌ها از جمله ارتباطی، آموزشی، تحقیقی و ترویجی را بیاموزند تا بتوانند در سیستم ترویج و آموزش کشاورزی به نحو بهتری به جامعه کشاورزان خدمت کنند.

علی اسکندری

دانشجوی کارشناسی ارشد ترویج و آموزش کشاورزی پایدار

فهرست مطالب

۱

اهمیت اقتصاد غیرزراعی در تنوع و پایداری معیشت خانوار کشاورز

۱۲

معرفی شبکه ملی برکت از مجموعه فعالیت‌های حوزه ترویج کشاورزی

۱۹

رهیافت مدرسه در مزرعه (FFS) در ترویج و آموزش کشاورزی: مزایا و چالش‌ها

۲۵

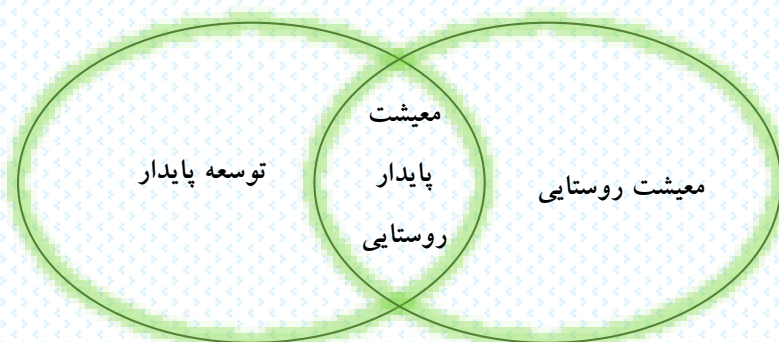
تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA

اهمیت اقتصاد غیرزراعی در تنوع و پایداری معیشت خانوار کشاورز

صحرا محمدی مهر

دانشجوی دکتری بخش ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شیراز

چکیده

امروزه تصور این مهم که خانوارهای کشاورز درآمد خود را تنها از طریق فعالیتهای کشاورزی به دست می‌آورند، تغییر کرده است. از این‌رو، متنوع بودن معیشت باید به شدت در راهبردهای توسعه روستایی مورد توجه قرار گیرد؛ چراکه در هر خانواری سطح درآمد تعیین‌کننده انتخاب بهترین راهبردهای معیشتی و ارتقا کیفیت زندگی خانوار می‌باشد. به طوری که تنوع بخشیدن به وضعیت معیشتی، یک راهبرد متداول برای

خانوار کشاورز به منظور بهبود شرایط اقتصادی آنها می‌باشد. برای این منظور به بررسی مفاهیم معیشت پایدار، متنوع بودن منابع درآمدی، اقتصاد غیرزراعی و سپس راهبردهای معیشتی کشاورزان پرداخته شد و در ادامه پیشنهاداتی برای ایجاد تنوع و پایداری معیشت خانوار با کمک اقتصاد غیر-زراعی ارائه گردید.

واژه‌های کلیدی: تنوع معیشتی، اقتصاد غیر-زراعی، معیشت پایدار، کشاورز.

مقدمه

مقابله با شوک‌های اقتصادی، زیست‌محیطی و ابزاری در کاهش فقر و موثر بر معیشت پایدار خانوار کشاورز می‌باشد. هدف این مهم بررسی نقش اقتصاد غیرزراعی در تنوع و پایداری معیشت

روستا و اقتصاد روستایی از بدو پیدایش تاکنون با کشاورزی ارتباط زیادی داشته است. چنین ساختار اقتصادی ویژگی‌های زیادی دارد که مهمترین آن عدم تنوع در زمینه‌های شغلی و محدودیت منابع درآمدی نسبت به کشاورزی است؛ چرا که زندگی و معیشت خانوارهای روستایی کشورهای در حال توسعه وابسته به فعالیت‌های کشاورزی است. با این حال، رشد سریع جمعیت و کاهش نسبت زمین‌های کشاورزی به جمعیت، منجر به آسیب‌پذیری بیشتر و کاهش مقاومت خانوارها در برابر فقر و نا-امنی غذایی در کشورهای در حال توسعه مانند ایران شده است. تغییرات آب و هوایی به طور بالقوه می‌تواند بر امنیت غذایی خانوار تاثیر بگذارد. علاوه بر این، کشاورزان معیشتی با تنش‌های ساختاری، ناپایداری محیطی و نهادی روبه‌رو هستند که مرتباً آن‌ها را از نظر معیشتی، آسیب‌پذیر می‌کند. نتایج نشان می‌دهد که در کشورهای در حال توسعه، ۷۰ درصد از مردم، در مناطق روستایی زندگی می‌کنند و با توجه به عواملی مانند دسترسی آن‌ها به منابع، توانمندسازی و چگونگی برخورد با فشارهای ناشی از تغییرات اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی، معیشت خود را می‌گذرانند. توجه به بحث پایداری معیشت خانوارهای روستایی و به تبع آن کشاورزی بایستی در اولویت قرار گیرد.

معیشت پایدار

اصطلاح معیشت به ظرفیت‌ها، دارایی‌ها (مادی و اجتماعی) و فعالیت‌هایی که افراد برای تامین هزینه زندگی نیاز دارند، اشاره دارد. این مهم، زمانی به صورت پایدار تعریف می‌شود که افراد

بتوانند با شوک‌ها مقابله کنند و توانایی‌ها و دارایی‌های خود از جمله منابع طبیعی را در گذر زمان حفظ یا تقویت کنند. با توجه به اینکه تولیدکنندگان معیشتی و کارگران مزارع کوچک در مناطق روستایی کشورهای کم درآمد، بیش از دو سوم جمعیت فقیر و ناامن غذایی جهان را تشکیل می‌دهند، کاهش فقر دشوارترین چالش پیش روی کشورهای در حال توسعه است. آمار نشان می‌دهد که بیش از ۸۵۰ میلیون نفر نیز بدون غذای کافی زندگی خود را می‌گذرانند. بنابراین، فقر شایع در اغلب مناطق روستایی، توسعه روستایی را برای بسیاری از کشورهای در حال توسعه به یک هدف سیاسی مهم تبدیل کرده است. به طوری که در مقیاس‌های بزرگ، اصلاحات ساختاری به این منظور انجام شده است. در تفکر معیشت پایدار، بر توانمندسازی اقشار آسیب‌پذیر برای فائق آمدن بر شرایطی تاکید می‌شود که آن‌ها را به اتخاذ سیاست‌های کوتاه مدت برای گذران زندگی مجبور می‌کند. بنابراین، توجه به بحث معیشت پایدار بسیار مهم است و برای پایداری این مهم و رهایی از فقر، رویکردهای متنوعی مطرح می‌باشد که یکی از آن‌ها اقتصاد متنوع برای معیشت خانوار می‌باشد.

تنوع معیشت

خانوارهای کشاورز برای مقابله با چالش‌ها و خطرات مختلف مانند خشکسالی، فعالیت‌های متنوعی را برای معیشت غیرزراعی خود انجام می‌دهند. متنوع بودن معیشت روستاییان موضوعی در زمینه تحقیقات مفهومی و مبتنی بر سیاست است؛ زیرا درآمد حاصل از کشاورزی به دلیل انفجار جمعیت، تحت فشار است. تنوع در منابع درآمدی، دارایی و اشتغال برای افراد یا خانوارهای روستایی کشورهای در حال توسعه بسیار حائز اهمیت می‌باشد. تنوع معیشتی، حفظ و تعدیل مداوم مجموعه‌ای از فعالیت‌ها و اقدامات به منظور کاهش اثرات منفی فصل و ارائه شغل یا درآمد اضافی می‌باشد. به عبارت دیگر، می‌توان متنوع بودن معیشت را به عنوان روندی تعریف کرد که خانوارهای روستایی از طریق آن مجموعه متنوعی از فعالیت‌ها و قابلیت‌های حمایت اجتماعی را در مقابله با کشمکش‌های خود به منظور بقا و بهبود استانداردهای زندگی به کار می‌گیرند. به عبارت دیگر، تنوع معیشتی به الگوی مبادله داوطلبانه دارایی‌های افراد و تخصیص آن‌ها از دارایی‌ها در طی فعالیت‌های مختلف (داخل و خارج از مزرعه) اشاره دارد تا با توجه به محدودیت‌ها بتوان بین بازده مورد انتظار و قرار گرفتن در شرایط ریسک بهترین تصمیم را گرفت. از این‌رو، تصمیم‌گیری درباره متنوع بودن می‌تواند به جای فرصت‌های درآمدی، یک راهبرد مقابله‌ای تلقی شود تا سهم درآمد حاصل از بخش غیرزراعی به کاهش درآمد حاصل از کشاورزی و بهبود معیشت ساکنان روستایی کمک کند.

یکی عوامل تصمیم‌گیری پیرامون متنوع‌سازی متنوع‌سازی وابسته به انتخاب است. به عبارت

بهتر، تصمیم‌گیری خانوار برای تنوع است. در این حالت، خانوارها نه تنها برای بقا بلکه برای ذخیره نیز فعالیت‌های خود را متنوع می‌کنند. تنوع معیشتی از دو طریق، متنوع‌سازی کشاورزی یعنی تولید چندین محصول زراعی یا محصولات زراعی با ارزش و متنوع‌سازی معیشتی غیرزراعی یعنی ایجاد مشاغل کوچک یا انتخاب منابع غیر-زراعی معیشتی مانند نیروی کار و مهاجرت انجام می‌شود. به عبارتی متنوع بودن، می‌تواند فعالیت‌های غیرزراعی (مشاغل غیرکشاورزی) یا فعالیت‌های خارج از مزرعه‌ای به منظور تامین درآمد روستاییان منطقه باشد. مطالعات نشان می‌دهند خانوارهای با درآمد متوسط، تمایل بیشتری به متنوع‌سازی معیشت خود نسبت به خانوارهای کم درآمد و پردرآمد دارند که به نوبه خود کمترین نفع را برای فقرا و افزایش نابرابری درآمد به همراه دارد، اما با این حال برای خانوارهای فقیر مزایای محدودی دارد. این موارد دال بر این است که فعالیت در بخش‌های خارج از مزرعه نه تنها امیدوارکننده است بلکه ذاتاً پتانسیل کاهش فقر را نیز به دنبال دارند. با این حال، روند تنوع معیشتی منحصر به کشورهای در حال توسعه نیست و کشاورزان کشورهای توسعه یافته نیز نه تنها برای کاهش ریسک بلکه برای افزایش بازده مالی بهتر به دنبال تنوع هستند. از این‌رو، تنوع درآمدی به عنوان یکی از قابل توجه‌ترین ویژگی‌های معیشت روستاییان، منجر به تنوع معیشتی و به تبع آن بهزیستی جوامع روستایی می‌گردد. مطالعات نشان دادند عواملی مانند تجربه (سن)، مهارت بهتر (آموزش)، سطح تحصیلات بالاتر، توانایی بدنی و دسترسی به تسهیلات اعتباری موجب تنوع معیشتی خانوار می‌گردد.

مطالعات مربوط به تنوع معیشتی روستاییان را می‌توان به سه دسته طبقه‌بندی کرد. دسته اول، ادبیاتی است که تنها بر روی یک راهبرد تنوع معیشتی مانند مهاجرت نیروی کار متمرکز هستند. دسته دوم بر ترکیبی از

راهبردهای معیشتی مهاجرت و فعالیت‌های خارج از مزرعه تمرکز دارند. دسته سوم بر چندین راهبرد معیشتی با استفاده از روش‌های خوشه‌بندی و تجزیه و تحلیل

کمی متمرکز هستند. مطالعات زیادی پیرامون دسته اول و دوم انجام شده است ولی دسته سوم به دلیل کمبود اطلاعات و تکنیک‌های تجزیه و تحلیل کمتر مورد توجه بوده است. همچنین، یک‌سری از نظریه‌ها مانند نظریه اقتصاد خانوار، نظریه رویکرد معیشت و نظریه انتخاب، در این راستا مورد بررسی قرار گرفتند. نظریه خانوار، خانواده را به عنوان واحدهای تولیدی که سعی

می‌کنند رضایت‌مندی را به حداکثر برسانند؛ در نظر می‌گیرد. این مهم با صرف زمان و سایر نهاده‌ها برای تولید بازده، با توجه به قیمت و محدودیت‌های منابع به دست می‌آید.

طبق این نظریه، تنوع، تابعی از بازگشت به کار از فعالیت‌های مزرعه است. این مهم به بررسی میزان تولید خانوار و تصمیم در مورد تخصیص نیروی کار مزرعه کمک می‌کند. نظریه رویکرد معیشت که در

مطالعات مربوط به راهبردهای معیشتی، فقر و تنوع معیشت استفاده می‌شود؛ بیان می‌کند متنوع بودن معیشت به نفع فقرای روستایی است. در این شرایط با کاهش خطر ریسک جریان درآمد و مصرف پایدار می‌شود و منجر به

بهبود کیفیت زندگی، انباشت ثروت و امنیت غذایی خانوار می‌شود. در ضمن این نظریه به ارزیابی دارایی‌های معیشتی کمک می‌کند. با توجه به نظریه انتخاب

نیز، متنوع بودن نشان‌دهنده ابتکار انتخاب تنوع در سازگاری است. بنابراین، مفهوم متنوع بودن، معیشت کشاورزان را به سمت منابع درآمدی غیر-زراعی روستایی به منظور حفظ و بهبود معیشت فقرا، تضمین امنیت غذایی خانوار، کاهش سرعت مهاجرت روستاییان، بهبود شرایط زندگی، ارتقاء بهزیستی خانوارها و مقابله بهتر با تنش‌های زیست‌محیطی سوق می‌دهد.

اقتصاد غیرزراعی

فعالیت‌های غیر-زراعی، به عنوان جزء اساسی راهبردهای

معیشتی در میان خانوارهای روستایی در نظر گرفته شده‌اند.

فعالیت غیرزراعی، فرآیند تغییر از محصولات زراعی کم درآمد به سمت محصولات با ارزش بالا،

دام و فعالیت‌های غیرزراعی است. به عبارتی، فعالیت‌های درآمدی غیرزراعی شامل کلیه فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی به جز کشاورزی، دامداری، ماهیگیری و شکار است. این مهم شامل کلیه فعالیت‌های خارج از مزرعه، فرآوری، بازاریابی، تولید، دستمزد و اشتغال‌های محلی در روستاها می‌باشد و همه فعالیت‌های اقتصادی به جز تولید مرسوم محصولات زراعی و دامداری را دربر می‌گیرد. از این‌رو، روستاییان دیگر خود را محدود به تولید محصولات زراعی، ماهی‌گیری، مدیریت جنگل یا دام‌پروری نمی‌کنند و طیف وسیعی از مشاغل را به منظور متنوع بودن فعالیت‌های اقتصادی خود در نظر می‌گیرند. این دسته از فعالیت‌ها با فراهم کردن فرصت‌هایی به منظور متنوع بودن درآمد خانوار روستایی نقش مهمی در اقتصاد دارند؛ چرا که این یک واقعیت پذیرفته شده جهانی است که دیگر بخش کشاورزی قادر به ایجاد فرصت‌های شغلی مناسب با توجه به افزایش جمعیت در کشورهای در حال توسعه نیست. به طوری که مطالعات تجربی نشان داده‌اند ساکنان روستایی سراسر جهان، حدود ۳۵ تا ۵۰ درصد درآمد خود را از فعالیت‌های غیر-زراعی به دست می‌آورند و تایید کرده‌اند که بیش از ۵۰ درصد درآمد جوامع روستایی کشورهای در حال توسعه از منابع غیرزراعی حاصل می‌شود. بنابراین، سهم اقتصاد غیرزراعی در درآمدهای روستایی مناطق مختلف جهان، میزان قابل توجهی است.

در این راستا، محققان اظهار داشتند مشارکت در فعالیت‌های غیرزراعی از دو طریق به فقر خانوار کمک می‌کند. اول، مشارکت خانوار سهم قابل-توجهی در کسب درآمد آن‌ها دارد. دوم، درآمدی

که از فعالیت‌های غیرزراعی به دست می‌آید از طریق مشارکت در فعالیت‌هایی مانند خرید نهاده-های مربوط به فعالیت‌های کشاورزی از جمله کاشت محصولات زراعی، نگهداری دام، سرمایه-گذاری در فعالیت‌های غیرزراعی و دسترسی به خدمات اجتماعی مانند خدمات بهداشتی و آموزشی به کار می‌رود. زمینه چنین ریسک‌های مختلفی حاکی از این است که تنوع، در درجه اول به راهبرد مدیریت ریسک، کاهش ریسک در پیش‌بینی شوک و مقابله پس از شوک اشاره دارد. بنابراین، انگیزه مشارکت خانوار به منظور دستیابی به توسعه اقتصادی پایدار روستایی باید وابسته به گسترش فعالیت‌های غیرزراعی باشد. از آنجا که فعالیت‌های غیرزراعی معمولاً ریسک کمتری نسبت به فعالیت‌های زراعی دارند، خانوارهایی که ریسک‌پذیر نیستند، بیشتر در فعالیت‌های غیرزراعی (به علاوه کشاورزی) در مقایسه با خانوارهایی که ریسک‌پذیری بالاتری دارند، خود را درگیر می‌کنند. از این‌رو، خانوارهای آسیب‌پذیر، متنوع بودن را به عنوان آخرین راه‌حل برای بقای خود در نظر می‌گیرند. در این حالت، متنوع‌سازی ممکن است خانوار را به یک سیستم معیشتی آسیب‌پذیرتر از آنچه که قبلاً بودند؛ سوق دهد. بنابراین، تنوع معیشت را می‌توان پاسخی به محدودیت‌های ریسکی اقلیم و درآمدهای ناپایدار حاصل از مزرعه در نظر گرفت. عواملی مانند زمین ناکافی، درآمد محدود حاصل از مزرعه، تمایل به بیمه در برابر ریسک تولید محصولات کشاورزی و تقویت پایگاه اقتصادی، خانوارها را به سمت این گونه فعالیت‌ها سوق می‌دهد. به طور کلی، عواملی که خانوارها را به انجام فعالیت‌های غیرزراعی تشویق می‌کند، به عنوان عوامل کشش و فشار

می‌کنند و به عنوان سپری در برابر شکست‌های کشاورزی در سال‌های دشوار مطرح می‌شوند.

راهبردهای معیشت

در راستای تنوع درآمدی، خانوارهای روستایی راهبردهای معیشتی مختلفی دنبال می‌کنند و برخی نیز قادرند به راهکارهای اجرایی بیش از سایرین دست یابند. به عبارتی، راهبردهای معیشتی خانوار با گذشت زمان در حال تغییر است و آن‌ها ممکن است امنیت مالی و ثروت خود را افزایش دهند و یا آسیب‌پذیری و فقر را با توجه به دارایی، عوامل زمینه‌ای و فشارهای درونی کاهش دهند. راهبرد معیشتی، طبقه‌بندی خانوارها با توجه به تخصیص نیروی کار، دارایی‌ها و سایر نهاده‌ها در فعالیت‌های درآمدزا است. به عبارتی، دامنه و ترکیب فعالیت‌ها و انتخاب‌هایی که مردم برای دستیابی به اهداف معیشتی خود انجام می‌دهند، راهبرد معیشتی گفته می‌شود. معیار کمی طبقه‌بندی راهبردهای معیشتی به سه نوع مبتنی بر درآمد، مبتنی بر دارایی و ترکیبی از درآمد و دارایی تقسیم‌بندی می‌شود. رویکرد مبتنی بر درآمد از سهم درآمد حاصل از فعالیت‌های مختلف استفاده می‌کند که در آن تحلیل خوشه‌ای برای شناسایی راهبردهای معیشتی به کار می‌رود. با این حال، رویکرد مبتنی بر درآمد ممکن است برای طبقه‌بندی راهبردهای معیشتی مناسب نباشد زیرا درآمد به عنوان یک متغیر تصادفی ممکن است سالانه نوسانات قابل توجهی داشته باشد. رویکرد مبتنی بر دارایی، راهبردهای معیشتی خانوارها را مشابه تخصیص دارایی (زمین و کار) طبقه‌بندی می‌کند. با این حال، جمع‌آوری اطلاعات دقیق در مورد نسبت

طبقه‌بندی می‌شوند. عوامل کشش بازده بهتری در بخش غیرزراعی نسبت به بخش زراعی دارند. در حالی که عوامل فشار که شامل ناکافی بودن محصولات زراعی، حوادث (خشکسالی) یا مشکلات بلند مدت (محدودیت‌های زمین)، فقدان یا نقص بیمه محصولات زراعی و بازارهای اعتباری مصرفی (به عنوان معیاری برای کسری برداشت) و ریسک‌های کشاورزی می‌باشند؛ باعث می‌شوند خانوارها با تنوع بخشیدن و انجام فعالیت‌هایی با بازده اقتصادی کم و یا منفی، نااطمینانی درآمدی و مصرفی خود را مدیریت کنند. به گونه‌ای که فقدان یا عدم موفقیت در بازار نهاده‌های مزرعه یا بازارهای اعتباری نهاده‌ها، خانوارها را وادار به پرداخت هزینه‌های مزرعه با منابع مالی خودشان می‌کنند. همچنین، فعالیت‌های غیرزراعی به دو دسته کلی بهره‌وری با نیروی کار زیاد که منجر به فعالیت‌هایی با درآمد بالا می‌شود و بهره‌وری با نیروی کار پایین به عنوان منبع باقیمانده از درآمد تقسیم‌بندی می‌شوند. دسته دوم بیشتر در بین فقرا مرسوم می‌باشد ولی از لحاظ رفاه اجتماعی بسیار حائز اهمیت می‌باشند. علاوه بر این، مناطق روستایی در تولید برخی کالاها و خدماتی که موجب دسترسی آن‌ها به منابع طبیعی، مهارت (ساخت صنایع دستی) و نیروی کار ارزان می‌شود، آن‌ها را از مزیت رقابتی برخوردار می‌کند. از این‌رو، توسعه بخش غیرزراعی ممکن است به دلیل حمایت از رقابت در بازارهای خارجی و عدم توانایی خانوارهای روستایی برای تهیه واردات شهری از مزیت اقتصادی برخوردار باشد. به غیر از مزایای اقتصادی، اشتغال غیرزراعی روستایی، مزایای اجتماعی زیادی دارد. فعالیت‌های با بهره‌وری پایین، توازن بین درآمد و امنیت را ایجاد

نیروی کار تخصیصی به فعالیت‌های چندگانه چالش برانگیز است و این رویکرد سهم دارایی‌های غیرمولد (مانند سرمایه اجتماعی) را در انتخاب معیشتی خانوارها نادیده می‌گیرد. در نهایت می‌توان از ترکیب درآمد و دارایی برای طبقه‌بندی راهبردهای معیشتی استفاده کرد. این رویکرد از سنجش راهبردهای معیشتی معقول‌تر است؛ زیرا درآمد خانوارها براساس فرصت‌های شغلی (محصولات جانبی) و دارایی‌های خانگی است.

همچنین، طبقه‌بندی راهبردهای معیشتی در یک رویکرد سیستمیک و کمی برای درک پویایی معیشت روستاییان، تعیین انتخاب راهبردهای معیشتی و تحرک و پیامدهای طراحی

موثر برای کاهش فقر و راهبردهای توسعه روستایی حائز اهمیت می‌باشد. راهبردهای معیشتی با دارایی‌های خانوار، نیروهای طبیعی، عوامل اقتصادی-اجتماعی و نهادی شکل می‌گیرد و با توجه به اینکه قادر به پاسخگویی به تحولات فشارها و فرصت‌ها می‌باشد، ماهیتی پویا دارد و خانوارها می‌توانند راهبردهای معیشتی را با توجه به شرایط خود، دارایی‌ها و دسترسی به منابع طبیعی و انسانی در نظر بگیرند. به عبارتی آن‌ها راهبرد معیشتی خود را مطابق تغییرات بازار و تقاضا برای رفع نیازهای جامعه و به منظور رقابت-پذیری تنظیم می‌کنند و تلاش می‌کنند با در نظر گرفتن راهبردها و فعالیت‌های متنوع‌سازی،

معیشت خود را تامین کنند. از این‌رو، به ندرت برای بقا به یک شغل وابسته هستند و سعی می‌کنند در فعالیت‌هایی شرکت کنند که به محیط-زیست آسیب وارد نگردد.

تحرک و مهاجرت (مردان در بخش خاکورزی، وجین، برداشت و زنان در بخش پس از برداشت) نیز از مولفه‌های مهم، بسیاری از راهبردهای معیشتی کشاورزان است. راهبردها می‌توانند مرتبط با انتخاب‌های مصرفی افراد باشند.

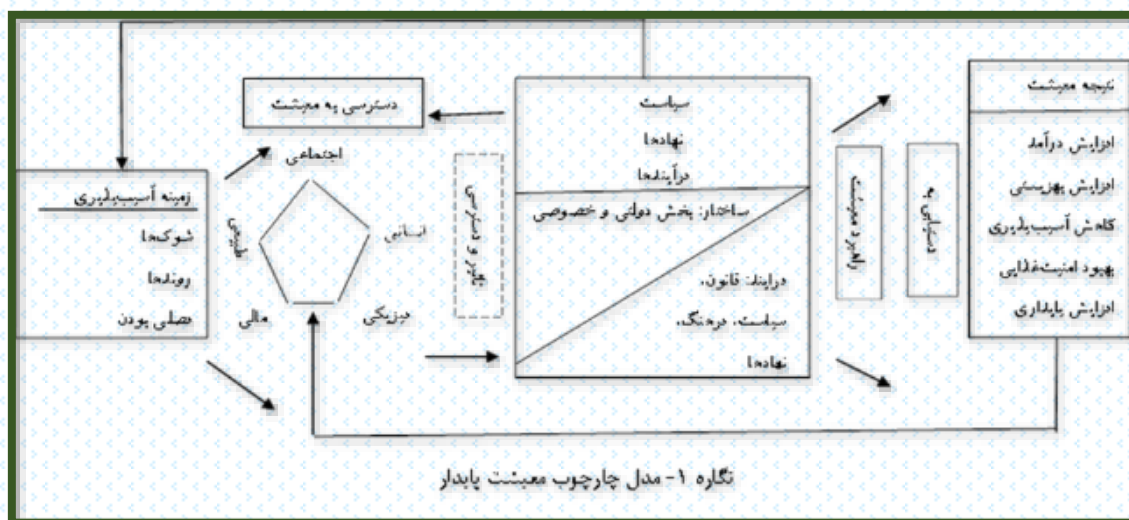
فعالیت‌های کوتاه‌مدت و بلندمدت برای اطمینان از بقا اغلب به عنوان مقابله و سازگاری در نظر گرفته می‌شوند که به نقاط قوت و ضعف اشاره دارند. از

این‌رو، تصمیم‌گیری در مورد راهبردهای معیشتی ممکن است به فعالیت‌هایی بر پایه منابع طبیعی، غیرطبیعی، خارج از مزرعه، مهاجرت، نقدینگی، کمک‌های مالی، نتایج کوتاه‌مدت در برابر نتایج بلندمدت استناد شوند. از این‌رو، اهداف راهبردهای معیشتی باید برای رسیدن به نتایج معیشتی در نظر گرفته شود. راهبرد معیشت خانوار تحت تاثیر عوامل بسیاری از جمله مساحت زمین خانوار، سطح تحصیلات سرپرست خانوار و تعداد ماشین‌آلات است. دارایی‌های انسانی مانند سن، سطح تحصیلات، شبکه‌های اجتماعی و درآمد خارج از مزرعه بر راهبردهای معیشتی خانوار تاثیر می‌گذارد. نیروی انسانی، سیاست‌ها و زمینه‌های

این متغیرها به پنج نوع سرمایه معیشتی از جمله سرمایه طبیعی، سرمایه انسانی، سرمایه فیزیکی، سرمایه اجتماعی و سرمایه مالی خلاصه شده‌اند. سرمایه طبیعی شامل مالکیت دامداری، مالکیت زمین و کشت محصولات زراعی می‌باشد. سرمایه انسانی به توانایی‌های مردم از نظر سلامتی، نیروی کار، تحصیلات، دانش و مهارت‌های آن‌ها اشاره دارد. سرمایه فیزیکی در سطح خانوار، مانند خانه، یا در سطح جامعه، مانند حقوق شهروندی، دسترسی به زیرساخت‌ها (بنادر، شبکه‌های

نهادی، قوانین و مقررات خارجی می‌توانند انتخاب‌های معیشتی خانوار را تحت تاثیر قرار دهند. بنابراین، رویکرد معیشت پایدار به توانایی متفاوت خانوارهای کشاورز برای مقابله با شوک‌هایی مانند خشکسالی، سیل یا آفات گیاهان و حیوانات و بیماری‌ها می‌پردازد. این موضوع مهم، دارایی‌ها و فعالیت‌ها را در کنار هم قرار می‌دهد و تعامل بین آن‌ها را نشان می‌دهد (نگاره ۱). به عبارتی رویکرد معیشت پایدار، روشی برای تفکر پیرامون اهداف، زمینه‌ها و اولویت‌بندی

جاده‌ای، مدارس) است. سرمایه اجتماعی شامل شبکه‌های خویشاوندی، انجمن‌ها، عضویت در سازمان‌ها و شبکه‌های اجتماعی که افراد می‌توانند در مشکلات یا برای دستیابی به مزیت، از آن استفاده کنند. سرمایه مالی به پس‌انداز، اعتبار و بیمه اشاره دارد. دسترسی به دارایی‌ها و فعالیت‌ها به وسیله سیاست‌ها، نهادها و فرایندها، از جمله روابط اجتماعی، بازارها و سازمان‌ها، فعال یا متوقف می‌شود. پایداری معیشت نیز تحت تاثیر عوامل خارجی مانند روندها و شوک‌هایی فراتر از کنترل خانوار می‌باشد که از آن به عنوان زمینه

فعالیت‌های توسعه، مبتنی بر تفکر تکاملی در مورد شیوه زندگی مردم فقیر و آسیب‌پذیر و اهمیت سیاست‌ها و نهادها است. این مهم، به فرموله کردن فعالیت‌های توسعه‌ای کمک شایانی می‌کند. هدف این رویکرد ارتقاء درک بهتر و پاسخ به ابعاد چندگانه معیشتی است. بسیاری از مطالعات موردی در کشورهای در حال توسعه نشان می‌دهند سرمایه‌گذاری در منابع انسانی، زیرساخت و شبکه امنیت اجتماعی برای توسعه معیشت پایدار مهم هستند. برای تجزیه و تحلیل عوامل موثر بر راهبردهای معیشتی پایدار خانوار،

بحث و نتیجه گیری

براساس مطالعات مختلف، توانایی خانوارها در پاسخ به شوک‌ها و پیش‌بینی خطرات به راهبرد-های معیشتی آن‌ها وابسته است. علی‌رغم اینکه کشاورزی یک شغل اصلی است اما بخش غیر-زراعی نقش زیادی در افزایش اشتغال کشاورزان، کمک به رشد اقتصادی، بهبود توزیع درآمد، کاهش فقر و به طور کلی توسعه بخش روستایی دارد. فعالیت‌های غیرزراعی از جمله مولفه‌های مهم متنوع بودن معیشت هستند. متنوع بودن مبین این واقعیت است که جمعیت روستایی در محیطی متنوع، پیچیده و ریسک‌آور فعالیت می-کنند. این مهم، به ویژه برای خانوارهای فقیر به دلیل فقدان سرمایه مشکل‌تر می‌باشد، چرا که فعالیت‌های زراعی کمتری دارند و به دنبال متنوع‌سازی نیستند. مشخص است که انتخاب راهبردها، مرتبط با سطح درآمد خانوار می‌باشد و باید متناسب با شرایط و اولویت‌های منطقه‌ای انجام شود. هدف از متنوع بودن درآمد می‌تواند انتخاب یک راهبرد مناسب برای هموارسازی درآمد، مدیریت ریسک و یا پاسخ به فرصت‌ها از طریق گزیدارهای متنوع بودن باشد. با این حال، اقتصاد غیرزراعی بخش یکدستی نیست و باید ناهمگونی از نظر دارایی‌ها و استانداردهای زندگی را مدنظر داشت. متنوع بودن فعالیت‌های غیرزراعی باعث می‌شود که اثرات متفاوتی به دنبال اجرای آن‌ها پدید آید. این بدان معنی است که نمی‌توان فرمول ساده‌ای را در برنامه‌ریزی برای اقتصاد غیرزراعی در نظر گرفت و آن را در همه شرایط و برای تمام فعالیت‌ها اجرا کرد. مناطق روستایی مختلف با توجه به اینکه در چه مرحله‌ای از توسعه قرار دارند، نیازمند برنامه‌ریزی و

آسیب‌پذیری یاد می‌شود. این روند ممکن است شامل کاهش بهره‌وری کشاورزی، افزایش قیمت نهاده‌ها و عوامل غیرمرتبط با کشاورزی باشد که با افزایش هزینه‌های مواد غذایی خانوارها تحت تاثیر قرار می‌گیرد. از طرفی، درک چگونگی موفقیت یا عدم موفقیت افراد در تامین معیشت خود در مواجهه با شوک‌ها، روندها و فصلی بودن می‌تواند در طراحی سیاست‌ها و مداخلات برای کمک به راهبردهای مقابله‌ای و سازگاری موجود افراد کمک کند.

به طور کلی، این چارچوب براساس معیشت پایدار برای بررسی این است که آیا زندگی مردم فقیر به صورت پایدار باقی می‌ماند یا خیر. به عبارت دیگر، معیشت در صورتی پایدار است که مردم بتوانند استانداردهای زندگی مربوط به بهزیستی و درآمد و یا سایر اهداف توسعه انسانی را حفظ یا ارتقا دهند، آسیب‌پذیری خود را در برابر شوک‌ها و روندهای خارجی کاهش دهند و اطمینان داشته باشند که فعالیت‌های آن‌ها بر پایه حفظ منابع طبیعی است. باید این نکته را در نظر گرفت که راهبردها از منطقه‌ای به منطقه دیگر با یکدیگر تفاوت دارند.

سیاست‌های متفاوت در زمینه رشد فعالیت‌های غیرزراعی هستند. از طرفی، رشد چنین فعالیت‌هایی ممکن است منفعت فقرا را به دنبال نداشته باشد. از این‌رو، باید تعادلی بین میزان رشد و میزان حمایت از فقرا در نظر گرفته شود.

پیشنهادهای

با توجه به هدف این مقاله یعنی تشریح مفهوم اقتصاد غیرزراعی، معیشت پایدار و تنوع معیشتی در راستای معیشت روستاییان، محورهای زیر برای این مهم پیشنهاد می‌شود.

(۱) توجه و سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های مختلف به منظور بهبود معیشت پایدار خانوارها در کشورهای در حال توسعه با تغییر شرایط سیاست‌های بازار به گونه‌ای که به نفع کشاورزان باشد و از طریق توجه به عوامل ساختاری، مدیریتی، اقتصادی بر معیشت پایدار کشاورزان تاثیر بگذارد.

(۲) حمایت تنوع معیشتی خانوارها در برابر بحران‌هایی مانند فقر، کم‌آبی، خشکسالی و غیره. این مهم محقق نمی‌گردد مگر از طریق تضمین سیاست‌هایی مانند دسترسی به آموزش برای مشاغل غیرزراعی با هدف افزایش مهارت‌های کشاورزان برای پایداری معیشت آن‌ها با کمک نهادهای مختلف و تقویت نیروی انسانی برای مشارکت در این مهم فراهم شود.

(۳) از آنجا که زن‌ها عمده‌ترین و آسیب‌پذیرترین گروه‌ها از لحاظ دسترسی به منابع هستند و غالباً فعالیت‌های حاشیه‌ای را بر عهده دارند، تمرکز بر این قشر از طریق توانمندسازی و ظرفیت‌سازی آن‌ها نقش مهمی در کاهش فقر خواهد داشت. آن‌ها باید فرصت‌های مختلف را برای کسب

مهارت‌های مناسب فراهم آورند تا بتوانند در خانواده متکی به خود باشند.

(۴) در نظر گرفتن تسهیلات اطلاعاتی، تشویق و انگیزه افراد به توسعه کارآفرینی، نوآوری و توجه به نقش نهادها و بهبود بازار در معیشت‌های انتقالی (سرمایه، بودجه) خانوار کشاورز حائز اهمیت می‌باشند. این پیشنهادها در صورتی که اجرا شوند، نه تنها تنوع درآمد را افزایش خواهند داد، بلکه توسعه اقتصادی سریع را نیز در کشور فراهم می‌کنند.

منابع

جوان، ج.، علوی‌زاده، ا.م و کرمانی، م. (۱۳۹۰). نقش متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در توسعه پایدار روستایی مطالعه موردی: شهرستان سمیرم. *فصلنامه جغرافیا*، ۹ (۲۹)، ۱۷-۴۳.

حیدری‌ساربان، و. و عبدپور، ع. (۱۳۹۸). عوامل بهبود معیشت پایدار روستایی از دیدگاه ساکنان محلی، مطالعه موردی: شهرستان اردبیل. *نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، ۱۹ (۵۴)، ۴۶-۲۳.

Ado, A.M., Savadogo, P., & Abdoul-Azize, H. T. (2019). Livelihood Strategies and Household Resilience to Food Insecurity: Insight from a Farming Community in Aguié District of Niger. *Agriculture and Human Values*, 36(4), 747-761.

Agbarevo, M.N.B. and Nmerigini, D.C. (2019). Effect of Non-Farm Income-Generating Activities on Poverty Reduction Among Rural Households in Abia State, Nigeria. *International Journal of Agriculture and Research*, 2(1), 15-25.

Birthal, P.S., Hazrana, J., & Negi, D. S. (2020). Diversification in Indian Agriculture Towards High Value Crops:

Paudel Khatiwada, S., Deng, W., Paudel, B., Khatiwada, J.R., Zhang, J., & Su, Y. (2017). Household Livelihood Strategies and Implication for Poverty Reduction in Rural Areas of Central Nepal. *Sustainability*, 9(4), 1-20.

Walelign, S.Z., Pouliot, M., Larsen, H.O., & Smith-Hall, C. (2017). Combining Household Income and Asset Data to Identify Livelihood Strategies and Their Dynamics. *The Journal of Development Studies*, 53(6), 769-787

Multilevel Determinants and Policy Implications. *Land Use Policy*, 91, 1-10.

Gautam, Y., & Andersen, P. (2016). Rural Livelihood Diversification and Household Well-Being: Insights from Humla, Nepal. *Journal of Rural Studies*, 44, 239-249.

Glauben, T., Herzfeld, T., & Wang, X. (2008). Labor Market Participation of Chinese Agricultural households: Empirical Evidence from Zhejiang Province. *Food Policy*, 33(4), 329-340.

Hua, X.B., Yan, J.Z., Liu, X., Wu, Y.Y., Liu, L.S., & Zhang, Y.L. (2013). Factors Influencing the Grazing Management Styles of Settled Herders: A Case Study of Nagqu County, Tibetan Plateau, China. *Journal of Mountain Science*, 10(6), 1074-1084.

Kassie, G.W. (2017). *The Nexus Between Livelihood Diversification and Farmland Management Strategies in Rural Ethiopia*. *Cogent Economics & Finance*, 5(1), 1-16.

Khatun, D., & Roy, B. C. (2012). Rural Livelihood Diversification in West Bengal: Determinants and Constraints. *Agricultural Economics Research Review*, 25(1), 115-124.

Liu, Y., Zhang, Q., Liu, Q., Yan, Y., Hei, W., Yu, D., & Wu, J. (2020). Different Household Livelihood Strategies and Influencing Factors in the Inner Mongolian Grassland. *Sustainability*, 12(3), 1-15.

Mottaleb, K.A., & Ali, A. (2018). Rural livelihood Diversification Strategies and Household Welfare in Bhutan. *The European Journal of Development Research*, 30(4), 718-748.

Madaki J.U. & Adefila J.O. (2014). Contributions of Rural Non-Farm Economic Activities to Household Income in Lere Area, Kaduna State of Nigeria. *International Journal of Asian Social Science*, 4(5), 654-663.

Nnodim, A.U. (2019). Strategies for Sustainable Rural Livelihood in Etche local Government Area. *International Journal of Agricultural Extension and Rural Development Studies*, 6(6), 18-26.

معرفی شبکه ملی برکت از مجموعه فعالیت‌های حوزه ترویج کشاورزی

لیلا شهریاری

دانشجوی کارشناسی ارشد نوآوری و کارآفرینی کشاورزی، بخش ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شیراز

مقدمه

ترویج کشاورزی یک مجموعه علم رفتاری است که هدف آن تغییر نگرش و رفتار کشاورزان و تقویت قدرت نوآوری و خلاقیت و افزایش دانش آن‌ها برای پذیرش نوآوری‌ها و به دنبال آن بهبود وضعیت زندگی و حرفه کشاورزان است. ترویج کشاورزی به عنوان یک نظام در رهیافت‌های جدید باید به برقراری ارتباط دو سویه و جلب مشارکت مردمی در برنامه‌های ترویج کشاورزی اهمیت بیشتری دهد به گونه‌ای که فعالیت‌های ترویجی زمینه‌ساز یادگیری

مقابل مروج-کشاورز هستند. کارکرد ترویج شامل ایجاد تغییرات مطلوب در رفتار انسان از طریق آموزش است. این تغییرات جنبه‌های گوناگون رفتار را در بر می‌گیرد که شامل تغییر در دانش یا آنچه مردم می‌دانند، تغییر در نگرش یا احساس و عکس-العمل در مقابل پدیده‌های خاص، تغییر در اقدامات یا عمل، تغییر در اعتماد یا خودکفایی، تغییر در هدف یا مسیر می‌باشد (نگاره ۲).

نگاره ۲: تغییرات جنبه‌های گوناگون رفتار

روش‌های اجرای برنامه‌های آموزشی -

ترویجی در زمینه آموزش بهره‌برداران

- ✓ آموزش‌های انفرادی
- ✓ آموزش‌های گروهی (کلاس، کارگاه، بازدید، دوره‌های مهارتی، سایت و واحدهای الگویی و ...)
- ✓ آموزش‌های انبوهی (رادیو، تلویزیون، نشریات ترویجی، فضای مجازی و ...)

شرح وظایف اداره ترویج و آموزش کشاورزی

- ✓ تعیین نیازهای آموزشی بهره‌برداران و اولویت‌بندی آن‌ها با همکاری واحدهای سازمانی ذیربط.
- ✓ تدوین برنامه‌ها و طرح‌های ترویجی متناسب با نیازسنجی‌های انجام گرفته.
- ✓ برنامه‌ریزی برای سایت‌های الگویی، بازدید آموزشی از مزارع، احداث مزارع و باغات نمایشی.
- ✓ انتخاب و معرفی تولیدکنندگان نمونه بخش کشاورزی شهرستان و استفاده از ظرفیت نمونه‌ها در قالب کانون‌های یادگیری.

- ✓ توسعه فعالیت‌های ترویجی از طریق برگزاری گردهمایی، همایش‌ها، جشنواره‌ها و نمایشگاه‌های تخصصی
- ✓ توسعه فعالیت‌های ترویجی از طریق رسانه‌های انبوهی (رادیو، تلویزیون، نشریات ....) و شبکه‌های پیام‌رسانی

- ✓ برگزاری برنامه انتقال یافته‌های تحقیقاتی و اجرای طرح‌های تحقیقی-ترویجی و تحقیقی-تطبیقی از طریق تعامل با مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی
- ✓ ایجاد ارتباط و همکاری مشترک با ادارات و دستگاه‌های ذیربط در قالب اجرای تفاهم نامه (اداره امور زندان‌ها، مراکز فنی و حرفه‌ای، اداره فنی و حرفه‌ای، کمیته امداد، شرکت‌های فنی-مشاوره‌ای و حمایتی)
- ✓ استفاده از ظرفیت تشکلهای بخش کشاورزی در ترویج فعالیت‌های کشاورزی
- ✓ اجرای طرح جهش دیم‌زارها
- ✓ طرح پهنه‌بندی عرصه‌های تولیدی تحت پوشش مراکز جهاد کشاورزی (ثبت اطلاعات در سامانه سامکا و پهنه‌بندی)

تشریح برخی از فعالیت‌های ترویج کشاورزی

طرح تحقیقی-ترویجی

- عبارت است از طرحی که در آن نتایج حاصل از طرح‌های تحقیقاتی پایان یافته با همکاری محقق مربوطه و کارشناس ترویج و کارشناس واحد اجرایی ذیربط، در چند واحد بهره‌برداری اجرا می‌شود. هدف از اجرای این طرح‌ها آشنایی کارشناسان، مروجین و مددکاران ترویجی با یافته‌های جدید تحقیقاتی در عمل و همچنین آشنایی محقق با مسائل در سطح واحد بهره‌برداری است.

طرح تحقیقی - تطبیقی

طرحی است که یک مرحله قبل از پایان طرح تحقیقاتی با همکاری ترویج و مرکز تحقیقات با توجه به شرایط کشاورزان در مزرعه مساحت حداقل ۱۰۰۰ مترمربع به اجرا در می‌آید. هدف از اجرای آن تطبیق طرح با شرایط کشاورز است.

پوستر

مجموعه‌ای از طرح‌ها و مطالب مشخص و رنگ-آمیزی شده است که پیامی آموزشی را در بر داشته باشد. هر چه مطالب پوستر ساده و خلاصه باشد، ارزش آموزشی آن بیشتر است. پوستر باید به اندازه کافی بزرگ باشد تا با یک نگاه دیده شود اما متن آن باید کوتاه (حدود ۸ کلمه) باشد.

بروشور ترویجی

رسانه‌ای نوشتاری است که در آن پیام‌های آموزشی، ترویجی پیرامون موضوعی خاص، با استفاده از تصاویر و جذابیت‌های گرافیکی در اختیار مخاطب قرار داده می‌شود. بروشور به صورت تاشو در قالب‌های مختلف تولید و منتشر می‌شود.

اطلاعیه ترویجی

رسانه نوشتاری تک برگ است که در آن پیام‌های آموزشی-ترویجی در تعداد بالا و با سرعت تهیه و در اختیار مخاطبین قرار داده می‌شود.

واحدهای الگویی

- ✓ مزارع و باغ‌های نمایشی
- ✓ سایت‌های الگویی
- ✓ کانون‌های یادگیری مزارع

فرآیند برنامه‌ریزی آموزشی

در بر گیرنده نیازسنجی از مراکز و ادارات تخصصی و تابعه، اولویت‌بندی و تهیه برنامه آموزشی شش ماهه و ارسال به مراکز و پیگیری اجرای برنامه با راستی آزمایی و ارسال به مراکز می‌باشد.

رسانه‌های ترویجی

نشریه ترویجی

نشریه ترویجی رسانه‌ای نوشتاری است که حاوی اطلاعاتی درباره دانش و فنون کاربردی در زمینه کشاورزی است و به زبان ساده و قابل درک برای بهره‌برداران تهیه می‌شود.

نشریه فنی

رسانه‌ای نوشتاری است که به منظور انتقال آخرین یافته‌های موسسه‌های تحقیقاتی به صورت تخصصی تهیه شده و در اختیار کارشناسان، مروجان و کشاورزان پیشرو قرار می‌گیرد.

بهره‌برداری همجوار، تسری یابد. فعالیت‌های پیش-بینی شده در کانون شامل موارد زیر است:

- الف) انتقال تجربه و دانش به واحدهای تابعه
- ب) بازدید فنی و تخصصی بهره‌برداران حومه کانون
- ج) آموزش واحدهای تابعه کانون مطابق با فرایند تولید
- د) توزیع دستورالعمل فنی به واحدهای اصلی کانون یادگیری
- ح) توزیع نشریات ترویجی در بین واحدهای تابعی
- و) توزیع نشریات ترویجی در بین بهره‌برداران بازدیدکننده از کانون
- ز) نظارت و مستندسازی توسط تیم عملیاتی برنامه

مزارع و باغ‌های نمایشی

یکی از روش‌های موثر و اثربخش در ترویج و توسعه یک نوآوری، اجرای مزارع و باغ‌های نمایشی ترویجی است. این روش، علوم و تحقیقات کاربردی که به نتایج قابل اطمینانی رسیده است را در شرایط زارع و با زبان کشاورز به بهره‌برداران ارائه می‌دهد و با توجه به اینکه با اصول علمی و آموزش‌های عملی همراه است، در سرعت بخشیدن به پذیرش توصیه‌های جدید ترویجی از طرف بهره‌برداران موثر است.

کانون‌های یادگیری

هدف کلی طرح، انتقال دانش کاربردی فنی بهره‌برداران خبره و نمونه به سایر بهره‌برداران است. منظور از کانون‌های یادگیری، یک واحد متعلق به نمونه یا خبره کشاورزی است که توان انتقال دانش و تجارب را به سایر تولیدکنندگان داشته باشد و در آن کلیه توصیه‌هایی که منجر به ارتقای کمی و کیفی عملکرد وی شده به سایر واحدهای

سایت‌های الگویی

یک واحد تولیدی متعلق به یک مددکار ترویجی و یا تسهیلگر روستایی و تعدادی واحد متعلق به سایر بهره‌برداران یک روستا است که در آن‌ها کلیه توصیه‌های فنی و یافته‌های تحقیقاتی و طرح‌های مورد نظر وزارت جهاد کشاورزی با تجميع منابع و امکانات، اجرا و سپس تعميم و توسعه می‌یابد. ملاک‌ها و معیارهای کشاورزان خبره و نمونه عبارت است از:

- (۱) مهارت انتقال دانش فنی
- (۲) علاقمندی به همکاری
- (۳) شناسایی به عنوان پیشرو محلی
- (۴) شرکت در فعالیتهای گروهی
- (۵) توفیق در تولید و ارتقای کیفیت
- (۶) قبول مسئولیتهای فردی و اجتماعی
- (۷) تعامل مناسب با موسسات و سازمان‌های دولتی و تشکلهای غیردولتی

(۸) مناسب بودن شرایط واحد تولیدی (در دسترس بودن برای واحدهای تابعه، فعالیت تولیدی مستمر، امکان اجرای فعالیتهای آموزشی ترویجی)

توسعه فعالیتهای ترویجی از طریق رسانه‌های انبوهی (رادیو و تلویزیون و شبکه‌های پیام‌رسان)

به منظور ارتقا دانش و آگاهی تمامی مخاطبان و ذینفعان بخش کشاورزی، استودیو کشاورز در معاونت ترویج و آموزش کشاورزی تأسیس و مورد بهره‌وری قرار گرفت. اهمیت این بستر در زمان اوج-گیری کرونا بیشتر نمایان شد و توسعه زیرساخت استودیو در استان‌های کشور برای ایجاد شبکه ارتباطی محلی در قالب برنامه‌های تصویری مجازی از دیگر اهداف معاونت آموزش و ترویج در راستای توسعه بستر ترویج است. شبکه‌ای برای ایجاد ارتباط با تمامی مخاطبان از سطح ستاد تا مراکز جهاد کشاورزی دهستان‌ها، گروه کشاورزان در

• برکت ۱: معرفی توانمندی‌های بخش کشاورزی استان‌های کشور

• برکت ۲: با محوریت قهرمانان تولید

• برکت ۳: با محوریت کانون‌های یادگیری

• برکت ۴: با محوریت انتقال یافته‌ها و روز

مزرعه

• برکت ۵: با محوریت

توانمندی‌های زنان روستایی و عشایری

چارچوب نظام اطلاع‌رسانی بومی از جمله اهداف این اقدام عظیم ملی است.

دفتر شبکه دانش و رسانه‌های

ترویجی در معاونت آموزش و

ترویج کشاورزی به عنوان

متولی و برنامه‌ریز تولید انواع

رسانه‌های وزارت جهاد

کشاورزی می‌باشد. با همکاری

مدیریت‌های هماهنگی ترویج، ۶

شبکه ملی و ۳۲ شبکه استانی برکت

(پخش از استودیو کشاورز) در دهه فجر سال

۱۳۹۹ افتتاح گردیده است.

تعریف شبکه

شبکه برکت به مجموعه برنامه‌های متنوع با ساختارهای مختلف برنامه‌سازی تلویزیونی اطلاق می‌شود که در فواصل زمانی منظم و متوالی تولید و از استودیو کشاورز پخش می‌شود. این برنامه‌ها به دو شکل زنده و تولیدی روی آنتن می‌رود.

سطوح پخش

✓ شبکه‌های ملی

شبکه‌های ملی شامل شبکه اصلی برکت و برکت ۱ تا ۵ است. شبکه برکت مختص تولید و پخش برنامه‌های ملی است که اولویت موضوعی آن در هسته‌های محتوایی هجده‌گانه ستاد ملی رسانه وزارت جهاد کشاورزی تعیین می‌شود. برکت ۱ تا ۵ با محوریت موضوعی برنامه‌ها و روش‌های ترویجی با عناوین زیر طراحی و اجرا شده است.

✓ شبکه‌های استانی

شبکه‌های استانی برکت (۶ تا ۳۷) به سازمان‌های جهاد کشاورزی استان‌ها اختصاص یافته تا بر اساس اولویت موضوعی بخش کشاورزی، مصوب شورای آموزش و ترویج استان و با در نظر گرفتن استانداردهای تلویزیونی تولید و پخش انجام شود. شبکه‌های ملی و استانی برکت در صفحه وبسایت شبکه اجتماعی تاک (www.agritak.ir) در قسمت پخش زنده برنامه‌های کشاورزی و سپس شبکه‌های برکت استانی قرار گرفته است.

مخاطبان برنامه‌های برکت

۱. عوامل دولتی در ستاد و صف و عوامل غیر دولتی بخش کشاورزی
۲. کشاورزان و بهره‌برداران بخش کشاورزی و منابع طبیعی

رهیافت مدرسه در مزرعه (FFS) در ترویج و آموزش کشاورزی: مزایا و چالش‌ها

علی رضایی

دانشجوی دکتری، بخش ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شیراز

مقدمه

صنعت کشاورزی زنجیره‌ای است که به طور کلی، حلقه اول آن را پژوهشگران و حلقه آخر آن را کشاورزان تشکیل می‌دهند. وظیفه کامل نمودن این زنجیره به عهده ترویج گذاشته شده که به عنوان حلقه میانی، دانش فنی را از پژوهشگر اخذ، با ادبیات بومی کشاورزان هر منطقه تطبیق و در نهایت به کشاورزان انتقال می‌دهد.

چالشی که امروزه ترویج با آن روبه‌رو است، انتقال صحیح این دانش فنی از محل اصلی تولید دانش کاربردی کشاورزی (مراکز تحقیقاتی در سطح کشور که با هدف پاسخگویی به نیازهای کاربردی کشاورزان ایجاد شده و فعالیت می‌کنند) به بهره‌برداران یعنی کشاورزان است. با توجه به

نیاز روز افزون به دانش و فناوری در صنعت کشاورزی، اهمیت این موضوع آشکارتر می‌گردد. افزایش جمعیت و محدودیت افزایش سطح اراضی قابل کشت، کشاورزان را ناچار به استفاده از نهاده‌های کشاورزی به ویژه سموم و کودهای شیمیایی در سطحی وسیع برای افزایش عملکرد نموده است. به طوری که این امر باعث آلودگی آب‌های زیرزمینی و سطحی، فرسایش ژنتیکی، نابودی گونه‌های گیاهی و جانوری و برهم زدن تعادل زیست‌بوم در محیط طبیعی و در معرض خطر قرار گرفتن سلامتی انسان شده است.

امروزه با توجه به پژوهش‌های صورت گرفته، راه‌حلهایی برای افزایش عملکرد در واحد سطح پیشنهاد گردیده که علاوه بر رفع مشکلات کوتاه-

طبیعی آفت بوده است که در اثر مصرف بی‌رویه و مستمر آفت‌کش‌ها از بین رفته‌اند. دانش فوق الذکر سنگ بنای طراحی، اجرا و موفقیت رهیافت "مدارس مزرعه‌ای کشاورزان" را برای مدیریت تلفیقی آفات تشکیل داد.

در سال ۱۹۸۹ میلادی رهیافت مدارس مزرعه‌ای توسط فائو در قالب برنامه مدیریت تلفیقی آفات جنوب شرق آسیا به منظور کنترل آفات مزارع شالیزار مطرح گردید. یکی از دلایل اصلی شکل‌گیری این رهیافت، عدم آگاهی کشاورزان آسیایی در خصوص بوم‌شناسی کشاورزی به ویژه رابطه بین حشرات مفید و مضر بود.

رهیافت مدرسه در مزرعه

کشاورز به عنوان

یک الگوی

جدید در

ترویج

کشاورزی

مطرح شده

است. در این

رهیافت از روش‌های

مشارکتی استفاده شده

و همچنین به کشاورزان

کمک می‌کند تا مهارت-

های تحلیلی، تفکر انتقادی

و خلاقیت خود را

گسترش داده تا

بتوانند بهتر از

گذشته انتخاب و

تصمیم‌گیری نمایند. اساس این رهیافت این است

که کشاورزان با به دست آوردن اعتماد به نفس و

مدت و بلندمدت تولید غذا، ملاحظات زیست-محیطی، اجتماعی و اقتصادی را نیز مورد توجه قرار داده است. از جمله موارد مهم مطرح شده، رهیافت مدرسه در مزرعه کشاورز می‌باشد که به عنوان یک نوع روش‌شناسی مشارکتی و با استفاده از اصول آموزش بزرگسالان بر افزایش تفکر انتقادی و توان تصمیم‌گیری در کشاورزان تأکید می‌کند.

تاریخچه، مفهوم و فلسفه رهیافت مدرسه در مزرعه کشاورز

آغاز ایده بهره‌گیری از

رهیافت‌های گروهی و

مشارکتی ترویج به دهه

۱۹۷۰ میلادی باز می-

گردد. رهیافت‌های

مشارکتی ترویج،

کشاورزان را در

مراحل مختلف

برنامه‌ریزی،

اجرا و ارزشیابی آن

سهیم و دخیل می‌نماید.

در دهه ۱۹۷۰ میلادی توجه

دانشمندان، دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی به

ویژه فائو به مقوله مشارکت جوامع محلی با آشکار

شدن برخی پیامدهای نامطلوب "انقلاب سبز"

افزایش یافت، چرا که مصرف بی‌رویه انواع

آفت‌کش‌ها و پیامدهای منفی آن از

جمله افزایش مقاومت آفات،

منافع انقلاب سبز را تحت‌الشعاع خود قرار داد. در

طول دهه ۱۹۷۰ میلادی مشخص شد که طغیان

زنجیره قهوه‌ای برنج به دلیل نابودی دشمنان

مورد نیاز در مدیریت تلفیقی آفات را در مزرعه خود به کار گیرند و متخصص مبارزه تلفیقی آفات شوند. کشاورزان شرکت‌کننده در مدرسه در مزرعه کشاورز به علت ارتباط نزدیک، می‌توانند بخش‌های تحقیق و ترویج را برای برطرف کردن نیازهای تولیدی خود

یادگیری اصول اگرواکولوژیکی (کشاورزی-زیست-بوم) وابستگی کمتری به کاربرد مواد شیمیایی به خصوص آفت‌کش‌ها خواهند داشت.

تعاریف و مفاهیم مدرسه در مزرعه کشاورز

رهیافت مدرسه در مزرعه کشاورز به عنوان یک الگوی جدید در ترویج کشاورزی مطرح شده است. از این‌رو، رهیافت مدرسه مزرعه کشاورز، مدرسه‌ای بدون دیوار می‌باشد که گروه‌های کشاورزان به طور هفتگی با تسهیلگران (مروجین خبره) جلسه داشته و در یک جو غیر رسمی در سطح مزرعه، از طریق مشاهده و آزمایش، آموزش می‌بینند. همچنین این رهیافت به کشاورزان اجازه می‌دهد تا توانمندی‌های مدیریتی خود را بهبود بخشیده و در مزرعه خود، یک متخصص گردند. بنابراین، رهیافت مدرسه مزرعه کشاورز، یک رهیافت مشارکتی است که از روش‌های آموزش بزرگسالان که مبتنی بر فنون یادگیری آزمایشی و مشارکتی می‌باشد، استفاده می‌کند. همچنین این رهیافت دانش بومی کشاورزان و دانش فنی پژوهشگران را با هم ترکیب نموده و بر یادگیری از طریق عمل تأکید می‌نماید.

فلسفه و نوع آموزش در مدرسه در مزرعه کشاورز

در این رهیافت کشاورزان فقط گیرندگان محض مسائل فنی نیستند، بلکه فعالانه و با استفاده از فرصت‌های یادگیری، توانایی نظارت بیشتر و بهتری بر شرایطی که هر روز در مزرعه با آن روبه‌رو هستند، به دست می‌آورند. مدرسه مزرعه کشاورز، کشاورزان را توانمند می‌سازد تا اصول زیست‌بوم

با سهولت بیشتری به کار گیرند و توصیه‌های غیر واقعی را از موارد کاربردی اصلی که معمولاً در طول سال برای مدیریت محصول به آن‌ها ارائه می‌شود، تفکیک و تشخیص دهند.

اهداف رهیافت مدرسه در مزرعه کشاورز

موفقیت این رهیافت را به مشارکتی بودن، سازگاری آن با موقعیت محلی، تسهیلگری کارگزاران توسعه، توجه به توسعه ظرفیت نهادی مخاطبان و ارج نهادن به یادگیری از طریق عمل نسبت داده‌اند که شامل موارد زیر است:

- ✓ بهبود ظرفیت کشاورزان برای تحقیق، نوآوری و تصمیم‌گیری آگاهانه
- ✓ تسهیل و برانگیختن روحیه فعالیت‌های دسته جمعی در فرآیند تحقیق و یادگیری

اجزای اصلی مدرسه در مزرعه

اجزای ضروری برنامه‌های موفق مدرسه مزرعه کشاورز شامل موارد زیر می‌باشد:

- ✓ گروه
- ✓ مزرعه
- ✓ تسهیلگر
- ✓ برنامه درسی
- ✓ رهبر برنامه
- ✓ حمایت ملی

پیش‌نیاز راه‌اندازی، اجرا و پایداری مدرسه در مزرعه

پیش‌نیاز راه‌اندازی، اجرا و پایداری مدارس مزرعه-ای شامل موارد زیر می‌باشد:

- ✓ جلب حمایت‌های محلی و سازمانی
- ✓ تأمین مالی
- ✓ ارتباط با مراکز تحقیقات رسمی
- ✓ توسعه دانش زیست‌بوم زراعی
- ✓ توسعه ظرفیت کارهای گروهی
- ✓ انگیزش و تثبیت علائق
- ✓ تسهیلگری
- ✓ شبکه‌سازی و استمرار اقدامات جمعی
- ✓ کشاورزان
- ✓ ایجاد فرصت‌های برابر برای مشارکت فعال زنان و مردان
- ✓ مستندسازی و گزارش‌گیری

✓ توانمندسازی کشاورزان از طریق دانش و مهارتی که به عنوان متخصص در مزرعه خود بدست می‌آورند

✓ افزایش ارتباط محلی بین کشاورزان، محققان و مروجان

✓ حساس نمودن کشاورزان نسبت به شیوه‌های جدید تفکر و حل مسئله و غیره

اصول رهیافت مدرسه در مزرعه کشاورز

- ✓ کشاورز مدار بودن
- ✓ یادگیری اکتشافی گروهی
- ✓ تمرکز بر یادگیری نسبت به تمرکز بر فناوری
- ✓ در مدرسه مزرعه مروجان تسهیلگر می‌باشند نه آموزشگر
- ✓ توانمندسازی کشاورزان
- ✓ فرایند آموزشی نظام‌مند
- ✓ خودیاری

ویژگی‌های رهیافت مدرسه در مزرعه

- کشاورزان همانند متخصص عمل می‌کنند.
- یادگیری‌های اولیه در مزرعه کشاورز صورت می‌گیرد.
- برنامه آموزشی تلفیقی و یکپارچه می‌باشد.
- آموزش‌ها تابع چرخه فصلی محصولات زراعی می‌باشد.
- نشست‌های گروهی به طور منظم انجام می‌گیرد.
- مواد یادگیری به وسیله خود کشاورزان تهیه می‌شود.

عوامل پایداری مدارس مزرعه‌ای

- از جمله عوامل پایداری می‌توان موارد زیر را نام برد:
- (۱) انگیزش مردم محلی برای آزمایش، تجربه و یافتن تکنولوژی‌های جدید
  - (۲) اعتماد کشاورزان به توانایی‌های خویش برای یافتن تکنولوژی‌های جدید سودمند برای جامعه محلی
  - (۳) توانایی سازماندهی و مدیریت در روند تجربه‌اندوزی و آزمایش
  - (۴) حق دسترسی به منابع کافی آب، زمین، شرایط اکولوژیکی و نهاده‌های ضروری برای بهبود موقعیت خویش
  - (۵) منابع مالی کافی برای تحمل ریسک آزمایشات و نوآوری
  - (۶) کشاورزی نسبتاً متنوع

روش شناسی رهیافت مدارس مزرعه‌ای مراحل سازماندهی و اجرای رهیافت کلاسیک مدارس مزرعه‌ای به شرح زیر است:

- (۱) انجام فعالیت‌های مقدماتی و پایه (ارزیابی نیازهای جامعه محلی، شناسایی مشکلات و

اولویت‌بندی آن‌ها)

- (۲) آموزش تسهیلگران (مربیان)
- (۳) برپایی مدارس مزرعه‌ای و تشکیل جلسات آن
- (۴) برگزاری روزهای مدرسه
- (۵) دانش‌آموختگی
- (۶) اجرای مدارس مزرعه‌ای توسط کشاورزان تسهیلگر
- (۷) پیگیری توسط تسهیلگران

نقاط قوت و قابلیت‌های رهیافت مدرسه در

مزرعه کشاورز

- ✓ ارتقاء منزلت اجتماعی کشاورزان
- ✓ کاهش هزینه‌های تولید از طریق کاهش میزان مصرف سموم
- ✓ شناخت دقیق و واقع بینانه مشکلات
- ✓ تقویت تفکر انتقادی و توان تجزیه و تحلیل
- ✓ تمرین و کسب تجربه در کار گروهی
- ✓ ایجاد باور در کشاورزان در زمینه توانمندیشان در حل مشکلات
- ✓ ایجاد اعتماد بین بخش بیرونی و درونی
- ✓ تولید محصولات سالم و بهداشتی
- ✓ نقاط ضعف و محدودیت‌های رهیافت مدرسه در مزرعه کشاورز
- ✓ عدم آگاهی کافی پرسنل ترویج و تحقیق از مفهوم و روش‌های مدرسه در مزرعه کشاورز
- ✓ فقدان هماهنگی فعالیت‌های مدرسه در مزرعه کشاورز در سطح ملی
- ✓ عدم تعادل جنسیتی در مدرسه در مزرعه کشاورز
- ✓ عدم تعهد محلی

۷ مشارکت پایین جوامع محلی در فعالیتهای مدرسه در مزرعه کشاورز

نتیجه گیری

مدارس مزرعه‌ای به عنوان یک روش شناسی مشارکتی فرصت مناسبی برای تولید محصولات ارگانیک با استفاده از مواد و راهبردهای غیرشیمیایی فراهم می‌نماید. بنابراین، با طراحی نظام نظارت، سنجش و تدوین قوانین و استانداردهای خاص توسط نهادهای ذیربط می‌توان ضمن کاهش خسارت تولید و افزایش درآمد، به کشاورزی ارگانیک نیز دست یافت. بدیهی است که با توانمندسازی و ظرفیت‌سازی روزافزون بهره برداران، از میزان تصدی‌گری و دخالت نهادهای دولتی در فرایند تولید محصولات کاسته شده و نقش این نهادها بر راهبری و حمایت از تولید متمرکز می‌گردد.

منابع

امیری اردکانی، م. (۱۳۹۳). مدارس مزرعه‌ای کشاورزان (رهیافتی بدیل در ترویج کشاورزی). سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی.

"ترویج نوآوری‌های کشاورزی" در اشاعه نوآوری‌ها در بستر توسعه پایدار کشاورزی. فصلنامه روستا و توسعه، ۸(۳).

Muhammad, S., Chaudhry, K., Khatam, A., & Ashraf, I. (2016). Impact of farmer field schools on social wellbeing of

تهران، ایران: معاونت ترویج و آموزش، نشر آموزش کشاورزی.

امیری، م.، و شاه‌ولی، م. (۱۳۷۸). مبانی، مفاهیم و مطالعات دانش بومی کشاورزی. تهران، ایران: مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی وزارت جهاد کشاورزی.

دین پناه، غ.، میردامادی، س. م و علوی، س. و. (۱۳۸۸). مدرسه مزرعه کشاورز (FFS) رهیافتی نوین در ترویج کرج، ایران: سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، معاونت ترویج و آموزش کشاورزی.

شریف‌زاده، ا.، و لشکرآرا، ف. (۱۳۸۵). توسعه روش-شناختی رهیافت مدارس مزرعه‌ای کشاورزان برای بهبود ظرفیت توسعه نوآوری محلی در فرایندهای تحقیق و ترویج کشاورزی مشارکتی. مجله جهاد، ۲۷۲.

گروه توسعه مشارکتی فن‌آوری. (۱۳۸۶). توسعه مشارکتی فن‌آوری کشاورزی. خبرنامه پژوهشی مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی وزارت جهاد کشاورزی، ۷(۲۰).

لشکرآرا، ف.، و حسینی، س. م. (۱۳۸۴). نقش رهیافت تلفیقی "مدرسه مزرعه کشاورز" و farming community in Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan. *The Journal of Animal & Plant Sciences*.

Reshad Alam, A. K. M., & Kevin, K. (2008). A "Farmer Field School" for aquaculture

تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی در مطالعات ترویج و آموزش کشاورزی

با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA

محمد مسائلی

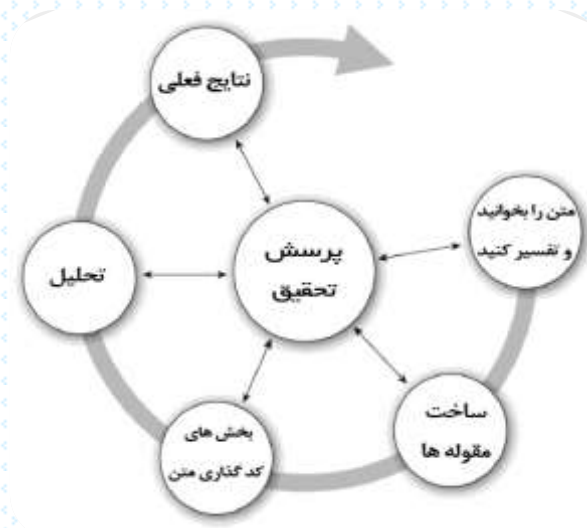
دانشجوی دکتری، بخش ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شیراز

مقدمه

از آنجا که هیچ کس دوست ندارد مقدمه‌ها و راهنماهای طولانی را مطالعه کند، تلاش برای مختصرگویی این راهنما تا حد امکان انجام پذیرفته تا به کاربران در شروع هر چه سریع‌تر تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی کمک نماید. این راهنما کاربر را قادر می‌سازد تا تجزیه و تحلیل خود را با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA آغاز کند. از آنجا که تعداد بی‌شماری روش تجزیه و تحلیل کیفی وجود دارد؛ ولی خوشبختانه اکثر آن‌ها را می‌توان با کمک نرم‌افزار MAXQDA انجام داد؛ چرا که همه آن‌ها از همان ساختار اصلی پیروی می‌کنند. اکثریت قریب به اتفاق روش‌های تحلیل کیفی با "مقوله‌ها" کار

می‌کنند. مقوله‌ها می‌توانند از درون داده‌ها یا براساس دانش قبلی از داده‌ها، نظریه‌های موجود یا نتایج تحقیقات اخیر ایجاد شوند. مقوله‌بندی‌ها اغلب کدها یا کلمات کلیدی نیز نامیده می‌شوند، اما هر نامی که داشته باشند، همه آن‌ها وظیفه سازماندهی و سیستماتیک کردن داده‌ها را دارند و اغلب حتی به عنوان کدهای تحلیلی کار می‌کنند. کدهای تحلیلی نتیجه یک فرآیند تحلیلی هستند که از تعیین ساده یک موضوع فراتر می‌رود و این چیزی است که در این راهنما به آن کد می‌گویند. بنابراین، هدف از این مقاله تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی در مطالعات ترویج و آموزش کشاورزی می‌باشد.

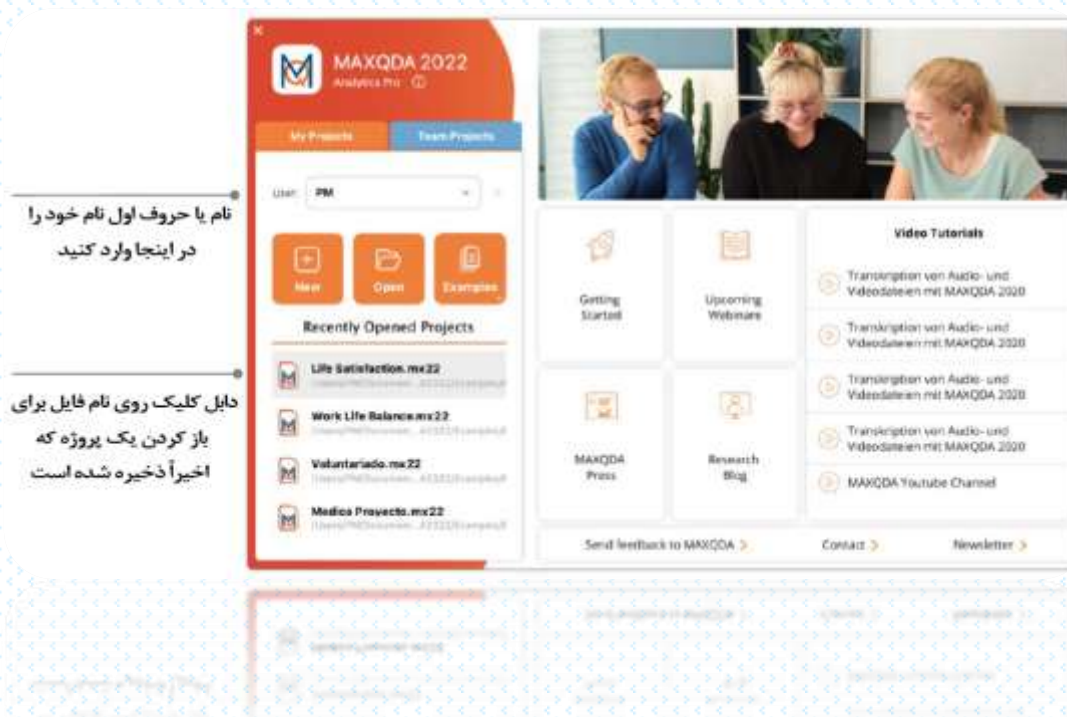

رابط MAXQDA

راه اندازی MAXQDA

می دهد نام کاربری یا مخفف کاربر (که می تواند در کارهای بعدی نیز کاربردی تر باشد) را تایپ کند. در زمان راه اندازی نرم افزار MAXQDA، پنجره زیر باز می شود

هنگام باز کردن MAXQDA، پنجره ای در بالا سمت چپ مشاهده می شود که به کاربر اجازه

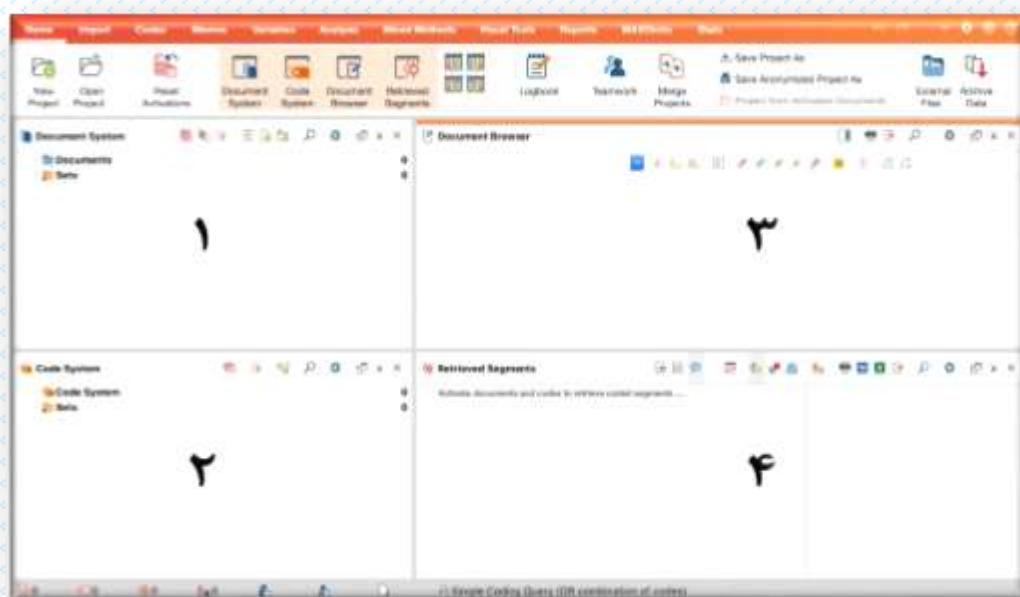

برای شروع یک پروژه جدید باید بر روی آیکون New کلیک کنید و در مسیر انتخابی نامی را برای پروژه خود انتخاب و آن را تایپ کنید.

رابط کاربری

هنگامی که اولین پروژه MAXQDA با موفقیت ایجاد و ذخیره شد، صفحه زیر با چهار پنجره اصلی که هنوز عمدتاً خالی هستند، ظاهر خواهد شد.

در سمت راست صفحه شروع، چندین پیوند (لینک) در اختیار کاربر قرار می‌گیرد. این پیوندها برای مثال امکان باز کردن دفترچه راهنمای آنلاین MAXQDA، تماشای آموزش‌های ویدیویی MAXQDA یا ارسال بازخورد به تیم MAXQDA است.

این چهار پنجره ساختار اصلی MAXQDA را تشکیل می‌دهند. کاربر می‌تواند آن‌ها را با تغییر شکل پنجره‌ها، یا نمایش پنجره‌ها در سه ستون به جای دو ستون، دوباره مرتب کند. این تنظیمات را می‌توان در منوی اصلی با چهار نماد در زبانه "Home" تغییر داد.

همان‌طور که مشخص است، اولین پنجره (۱)، در گوشه بالا سمت چپ، شامل Document System، پنجره (۲)، در گوشه پایین سمت چپ، حاوی Code System، پنجره (۳)، در گوشه بالا سمت راست، شامل Document Browser و پنجره (۴)، در گوشه پایین سمت راست، Retrieved Segments نام دارد.

پروژه‌ها: فایل‌های سیستمی یا "واحدهای کاری" در MAXQDA هستند و شامل تمام داده‌های وارد شده مانند متون، PDFها، تصاویر، جداول و همچنین کدها، یادداشت‌ها و نظراتی هستند که توسط کاربر ایجاد شده‌اند.

اسناد: واحدهایی هستند که قصد تجزیه و تحلیل آن‌ها را دارید. این واحدها می‌توانند مصاحبه، پروتکل‌های گروه‌های کانونی، نوارهای ویدئویی یا صوتی، مقالات مجلات علمی و بسیاری موارد دیگر باشند.

کدها: مهم‌ترین ابزار تجزیه و تحلیل کاربر هستند. آن‌ها می‌توانند به هر چیزی که ارزش نشانه‌گذاری را دارد، اختصاص داده شوند، چه بخش‌های متنی، چه بخش‌هایی در یک عکس و چه بخش‌هایی از یک ویدئو.

سیستم کد یا درخت کد: کلیت تمام کدها و زیرکدهایی را توصیف می‌کند که می‌توانند به صورت سلسله مراتبی مرتب شوند.

کدگذاری: عمل اختصاص دادن یک کد به بخش مشخصی از مطالب کاربر است.

بخش‌های کدگذاری شده: بخش‌های هستند که به یک کد اختصاص داده شده‌اند.

یادداشت‌ها: اساساً به عنوان سوابق کاربر عمل می‌کنند. کاربر می‌تواند ایده‌ها، فرضیات و سوالات خود را برای مراحل بعدی تجزیه و تحلیل خود یادداشت کند، یا اولین فرضیه‌ها را در مورد ارتباطات احتمالی در داده‌ها فرموله کند.

نظرات: کوتاه‌تر از یادداشت‌ها هستند. می‌توانید از آن‌ها برای اختصاص دادن نظراتی مانند "متضاد" یا "بخش مهم" به بخش‌های کد شده استفاده کنید.

این زبانه‌ها در بالای پنجره برنامه قرار دارند و به بسیاری از ویژگی‌های MAXQDA دسترسی دارند. در زبانه "Home"، پژوهشگر می‌تواند تک تک پنجره‌ها را باز یا بسته و صفحه را با توجه به کاری که قصد انجام آن را دارد مرتب کند. برای باز و بسته کردن پنجره‌ها، می‌توانید روی دکمه مربوط به پنجره(های) مربوطه کلیک کنید، یا به سادگی با کلیک بر روی نماد "x" در گوشه سمت راست بالای آن پنجره را ببندید.

از طرفی می‌توان کدها و زیر کدها را در پنجره Code System، داده‌ها را در Document Browser مشاهده و ویرایش کرد، پنجره Retrieved Segments جایی است که نتایج بازبینی‌های کاربر در آن نمایش داده خواهد شد.

چند نکته درباره ذخیره‌سازی و ذخیره داده‌ها

MAXQDA هر چیزی که کاربر در یک فایل واحد وارد، تعریف یا اظهار نظر می‌کند (یعنی فایل پروژه) را مدیریت می‌کند. بنابراین، هنگامی که آن را ایجاد کردید: یک پروژه = یک فایل

MAXQDA به طور خودکار هر داده‌ای که توسط کاربر وارد شده یا ایجاد شده است را ذخیره می‌کند (به همین دلیل هیچ دکمه ذخیره‌ای وجود ندارد). با این حال، هنوز هم باید از طریق گزینه Save Project As، از ایجاد فایل‌های پشتیبان روزانه مطمئن شوید که می‌توانید آن‌ها را در زبانه "Home" پیدا کنید.

کلمات کلیدی مهم

در اینجا برخی از مهم‌ترین کلمات کلیدی که برای کار با MAXQDA باید بدانید، توضیح داده می‌شود:

عناصر را می‌دهند تا کاربر مسیر داده‌های خود را گم نکند.

وارد کردن داده‌ها

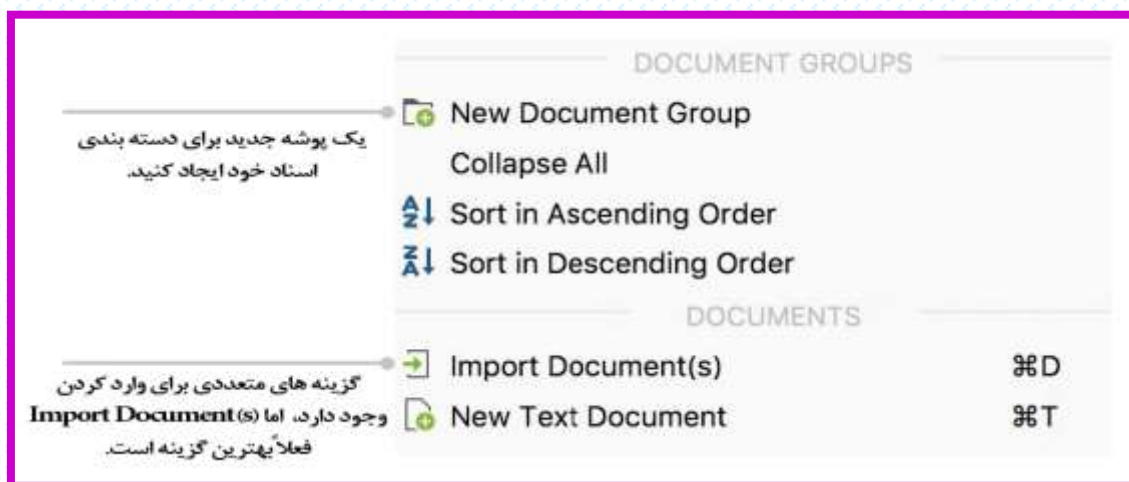
قبل از اینکه با روش‌های مختلف وارد کردن داده‌ها آشنا شوید، بهتر است دقیق‌تر پنجره Document System را بررسی کنیم.

مرورها: ارائه‌های جدولی هستند که در MAXQDA وجود دارند. خلاصه‌هایی از بخش‌های کد شده، یادداشت‌ها، متغیرها، پیوندها و غیره وجود دارد. همه مرورهای MAXQDA از یک اصل پیروی می‌کنند و اجازه دسترسی آسان به تک تک

که می‌توانید بخشی از آن را در اینجا ببینید:

وقتی کلمه Documents یا نماد کنار آن را کلیک کنید، یک منوی متنی بزرگ باز خواهد شد

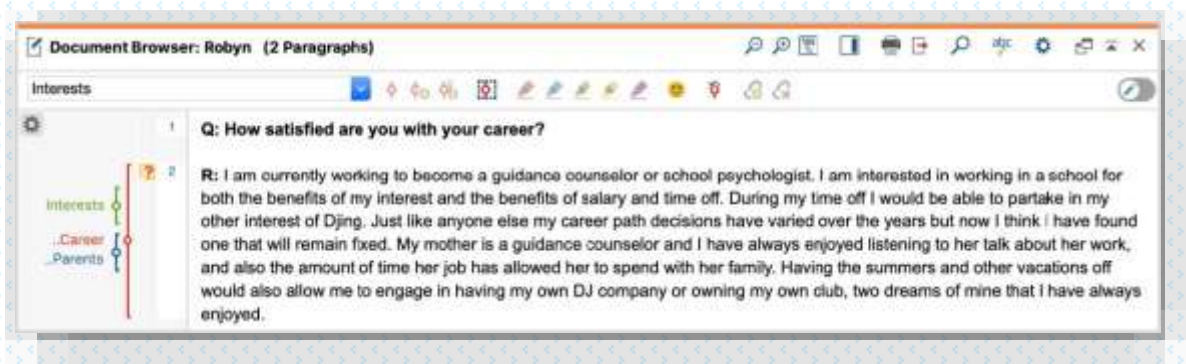
رها کردن فایل‌ها از ویندوز اکسپلورر به پنجره Document System.

در زبانه "Import" گزینه‌های بیشتری برای وارد کردن انواع خاصی از داده‌ها از جمله وارد کردن اسناد از صفحات گسترده، رونوشت‌های گروه

همچنین، می‌توان از طریق منوی زبانه "Import" روی نماد مناسب برای نوع داده خود کلیک کنید، به عنوان مثال: رونوشت‌ها یا Transcripts و حتی آسان‌تر از این، عمل کشیدن و

کاوش در داده‌ها

تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی واقعاً بدون دانستن داده‌ها کار نمی‌کند. بنابراین MAXQDA بررسی فایل‌های کاربر را آسان می‌کند. با دابل کلیک کردن بر روی یک سند در پنجره Document System می‌توان پنجره Document Browser را باز کرد، تقریباً شبیه متن مصاحبه در مثال زیر:

کانونی یا ایجاد یک متن به طور مستقیم در برنامه مشاهده خواهید کرد.

می‌توانید پوشه‌هایی برای سازماندهی فایل‌های خود ایجاد کنید، تابع گروه اسناد جدید (New Document Group) این امکان را می‌دهد که گروه‌های اسناد را برای سازماندهی اسناد خود ایجاد کنید.

یادداشت چیست؟

منظور از یادداشت‌برداری برای ایجاد یادداشت‌ها و سوابق جهت ضمیمه کردن آن‌ها به متون، بخش‌های متنی، گروه‌های اسناد، تصاویر، فایل‌های صوتی یا تصویری و حتی کدها درست مانند کاری که با یادداشت‌های چسبان "واقعی" انجام می‌دهید، کاربرد دارد.

زمانی که برای اولین بار متنی را در Document Browser باز می‌کنید، آن بخش همچنان خالی خواهد بود چرا که هنوز کدنویسی نکرده و نیز یادداشتی ایجاد نشده است. برای ایجاد یک یادداشت در قسمت نوار دوم (در تصویر بالا محلی

در مثال بالا می‌توانید سه نوار عمودی رنگی (براکت) و همچنین یک نماد یادداشت چسبان زرد رنگ را در کنار متن مشاهده کنید. نوار دوم نشان می‌دهد که یک یادداشت به آن پاراگراف ضمیمه شده است. نوارهای عمودی همان نوارهای کدگذاری هستند که نشان می‌دهند متن به چه کدی اختصاص داده شده است. در این حالت کدهای "Interests"، "Career" و "Parents" با رنگ‌های سبز، قرمز و آبی کدگذاری شده‌اند.

که نماد یادداشت زرد رنگ دیده می‌شود) دابل کلیک کنید تا یک پنجره محاوره‌ای یادداشت به طور خودکار باز خواهد شد.

در بالای Document Browser، یک نوار ابزار مهم‌ترین ویژگی‌ها را نشان می‌دهد.

اگر یک سند PDF را در Document Browser وارد و باز کنید، می‌توانید از چند تنظیم اضافی استفاده کنید. مشاهده خواهید کرد که آیکون‌هایی در اختیارتان قرار گرفته که به عنوان مثال امکان زوم کردن (zoom) به داخل یا خارج یا پرش به صفحه بعدی فایل PDF را برایتان فراهم می‌کند.

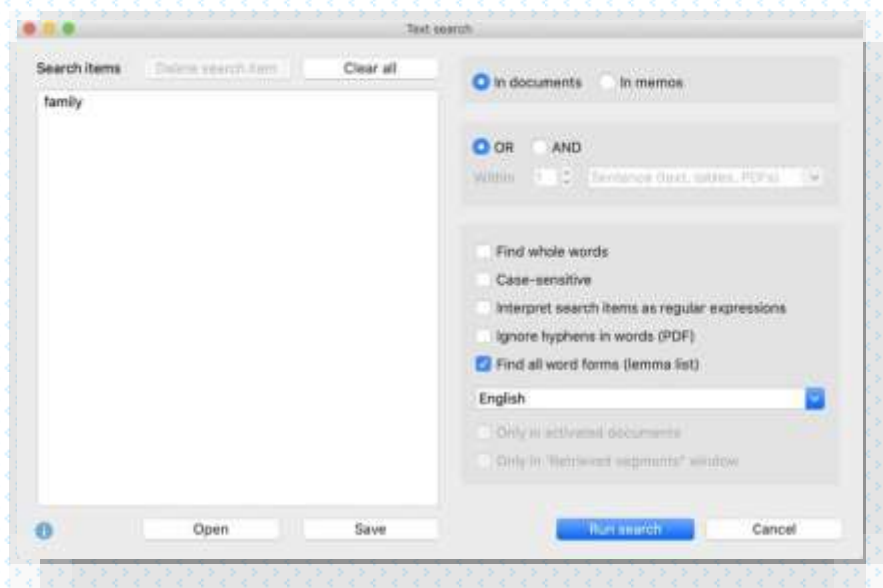
یک نماد ذره‌بین در هر پنجره خواهید یافت تا با کلیک روی آن کلمه جستجو را وارد کنید. MAXQDA فراوانی کلمات را نمایش خواهد داد و شما قادر خواهید بود با استفاده از کلیدهای جهت‌دار با هر ضربه به سمت بعدی حرکت کنید تا متن آن را مشاهده کنید.

جستجو در میان داده‌ها

مرحله اکتشافی تحقیق ممکن است نیاز به جستجوی اسناد شما را برای کلمات خاصی را طلب کند. در MAXQDA، جستجوی کلمات می‌تواند به صورت محلی در هر یک از چهار پنجره اصلی انجام شود. به این معنی که در یک پنجره در یک زمان

در یک خط جدید قرار می‌گیرد. تنظیمات استاندارد از منطق "OR" پیروی می‌کند، یعنی به محض اینکه یکی از موارد جستجو پیدا شد، به صورت یک لیست نمایش داده خواهد شد.

ابزار قدرتمندتر از جستجوی محلی، جستجوی متنی (Text Search) است که در زبانه "Analysis" یافت می‌شود. به محض باز شدن پنجره می‌توانید هر تعداد مورد جستجو را که دوست دارید بلافاصله وارد کنید. هر مورد جستجو

در این مثال، تمام اسناد موجود برای عبارت "family" جستجو خواهند شد.

Coding در MAXQDA برای علامت‌گذاری متون با پنج قلم رنگی مجازی (قرمز، آبی، سبز، زرد و بنفش) استفاده کنید.

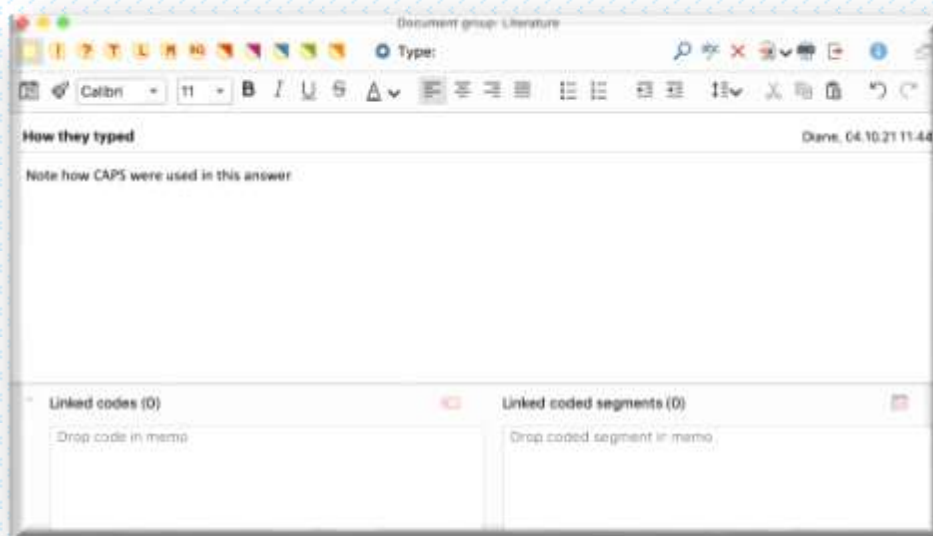
رنگ‌بندی کد نویسی و یادداشت‌ها

گاهی اوقات ممکن است بخواهید چیزی را در یک متن علامت‌گذاری کنید، یا نظرات، فرضیه‌ها و ایده‌های بعدی را یادداشت کنید، از تابع Highlight

درون اسنادی می‌توانید یادداشت‌ها را به هر مکانی در هر سند متصل کنید. هر بخشی از یک سند در قسمت Document Browser را انتخاب کنید، در قسمت انتخاب شده راست کلیک کنید و از منوی زمینه برای ایجاد یک یادداشت جدید برای نوشتن افکار و ایده‌های خود استفاده کنید:

شما می‌توانید هر بخش متنی را با ماوس انتخاب کنید و سپس روی یکی از نمادها کلیک کنید تا آن را با رنگ دلخواه خود برجسته کنید. همانطور که مطرح شد، کدگذاری رنگی یک ابزار مفید برای علامت‌گذاری چیزهای مهم حتی قبل از فرآیند کدگذاری صریح است. یک ابزار مفید دیگر، تابع Memos است. با کمک یادداشت‌های

توصیف می‌کند. این اساساً مشابه برچسب‌گذاری محتواست، اما کدگذاری در تحقیقات اجتماعی تجربی شامل موارد بسیار بیشتری است.

کد چیست؟

در زمینه تحقیقات کیفی، کد بیشتر یک برچسب است که برای نام‌گذاری پدیده‌ها در یک متن یا یک تصویر استفاده می‌شود. از نظر فنی، یک کد یک رشته کاراکتری است که می‌تواند شامل حداکثر ۶۳ کاراکتر در MAXQDA باشد. کدها می‌توانند معانی و کارکردهای متفاوتی در فرآیند

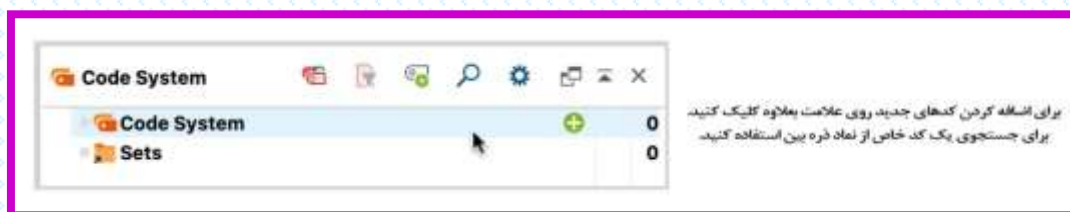
شما می‌توانید عنوانی برای یادداشت تعیین کرده و یک نماد تطبیقی برای نوع یادداشت اختصاص دهید و آن را به کدهای خاصی متصل کنید.

کدگذاری داده‌ها

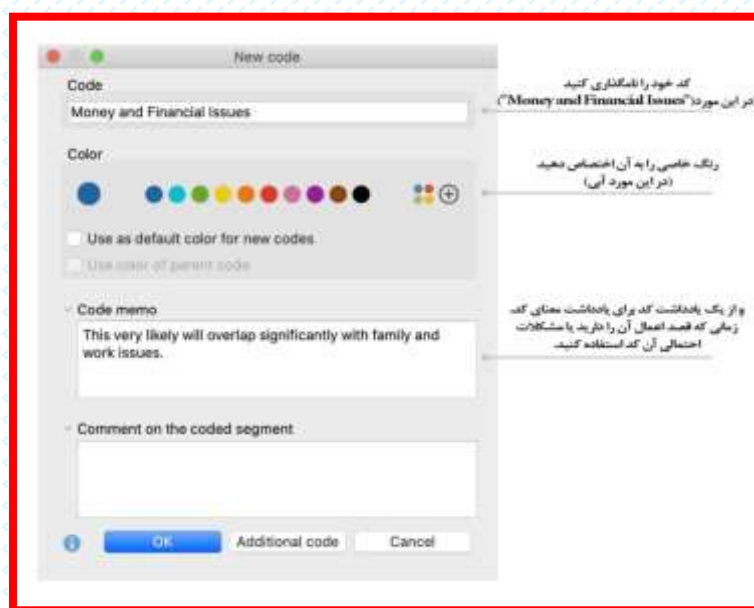
تکنیک اصلی کار در میان اکثر روش‌های تجزیه و تحلیل، کدگذاری داده‌ها است. اما این به چه معناست؟ کدگذاری فرآیند انتخاب بخشی از داده‌ها. برای مثال یک پاراگراف یا یک بخش از یک تصویر، با ماوس و اختصاص دادن یک کد به آن را

کلیک کنید که وقتی ماوس خود را روی خط اول نگره می‌دارید ظاهر می‌شود.

تحقیق داشته باشند: کدهای واقعی، کدهای موضوعی، کدهای نظری و .... چگونه می‌توان کدها را ایجاد کرد؟ تنها کافی است روی نماد سبز (+) در پنجره Code System

یک پنجره محاوره‌ای برای تعریف کد جدید شما باز می‌شود:

System، که تعداد دفعات استفاده از یک کد را نشان می‌دهد، از "۰" به "۱" تغییر کرده است. MAXQDA امکانات کدنویسی دیگری را نیز در اختیار شما قرار می‌دهد؛ شما می‌توانید از طریق راست کلیک کردن یک بخش انتخاب شده در سند یا از طریق آیکون‌های موجود در نوار ابزار Code، که در بالای پنجره Document Browser قرار

چگونه می‌توان یک کد را به یک بخش سند خاص اختصاص داد؟ ابتدا یک بخش را با ماوس خود انتخاب می‌کنید و سپس بخش علامت‌گذاری شده را روی یک کد بکشید و رها کنید، یا برعکس، یعنی کد را روی قسمت انتخاب شده بکشید. هنگامی که برای اولین بار این کار را انجام دادید، خواهید دید که شماره کنار آن کد در Code

دارد، به آن‌ها دسترسی داشته باشید. نوار ابزار به شکل زیر است:

برگرداندن کد، آخرین کدگذاری شما را ملغی می‌کند. منوی زمینه در Document Browser حاوی گزینه‌های کدنویسی بیشتری است که با کلیک راست روی بخش متن علامت‌گذاری شده، می‌توانید آن‌ها را ببینید:

کدی که در آخر استفاده کردید همیشه در سمت چپ نمایش داده می‌شود. اگر روی نماد کدگذاری قرمز رنگ در سمت راست کلیک کنید، این کد را به یک بخش متنی انتخاب شده اختصاص می‌دهد. هر یک از آیکون‌های بالا به یک تابع کدگذاری متفاوت اشاره دارند؛ برای مثال نماد

مربوط به آن) را برای تجزیه و تحلیل خود انتخاب کنید و سپس تنها با موارد انتخاب شده کار کنید. نحوه فعال‌سازی این قابلیت بسیار ساده است. در منوی مربوط به Documents یا گروه سند گزینه

تحلیل داده‌ها

فعال کردن اسناد

فعال‌سازی یکی از مفاهیم کلیدی MAXQDA است. به این معنی که می‌توانید اسناد (و/یا کدهای

کنند تا نماد یک سند یا گروه فعال شده به رنگ قرمز در آمده و یک فلش قرمز در مقابل آنها ظاهر شود.

Activate را در قسمت بالای صفحه مشاهده خواهید کرد. کاربران باتجربه MAXQDA برای فعال سازی سند یا گروه سند، تنها کافی است روی نماد سند یا پوشه (و حتی عدد مقابل آن) کلیک

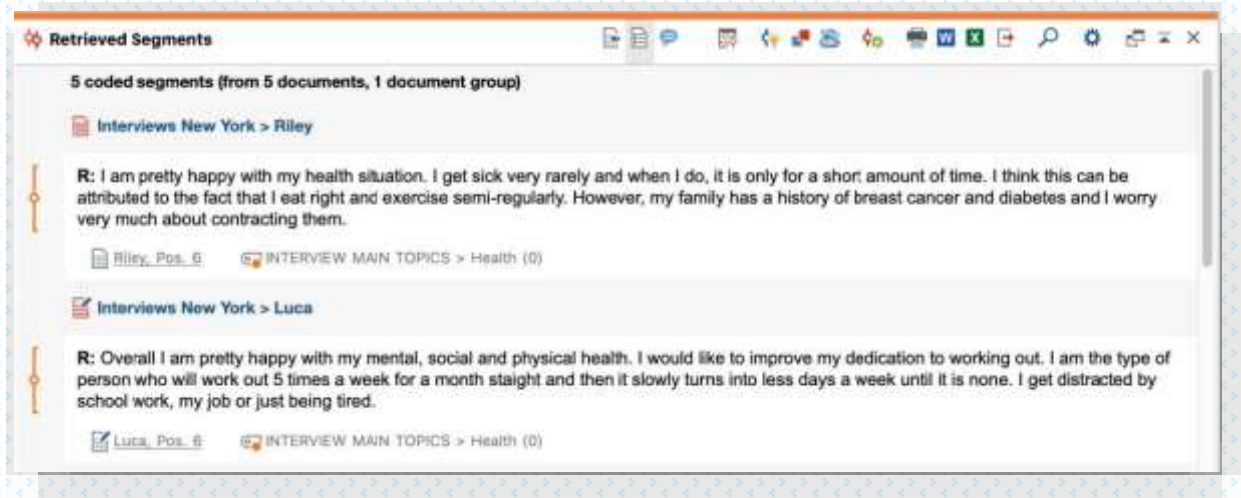

براساس مصاحبه انجام دهید، ممکن است برسید: "در مورد یک موضوع خاص چه مطلبی گفته شده و چه کسی چه چیزی را بیان نموده است؟" برای استعلام کدگذاری باید از طریق فعال سازی اسناد اقدام نمایید. فعال سازی کدها درست مانند فعال سازی اسناد عمل می کند، با کلیک راست بر روی کد و انتخاب گزینه Activate. بخش های کد شده یافت شده در پنجره Retrieved Segments ظاهر خواهند شد. در زیر هر بخش اطلاعات منبع بخش ها را مشاهده خواهید کرد. در مثال زیر، این بخش را می توانید در پاراگراف ۶ سند " Riley " پیدا کنید.

برای غیر فعال کردن سند تنها کافی است به پنجره Document System بروید و روی آیکن فعال سازی مجدد (Reset) در نوار ابزار کلیک کنید.

بازیابی همه بخش های کدگذاری شده با یک کد

در تحلیل کیفی کار شما با کد نویسی تمام نمی شود و تحلیل شما قطعاً چیزی فراتر از کد نویسی است. در یک مرحله باید کد نویسی را متوقف کنید و شروع به بررسی نتایج آن فرآیند کنید. ساده ترین راه "بازیابی تمام بخش های اختصاص داده شده به یک کد خاص" است. برای مثال اگر تحقیقی را

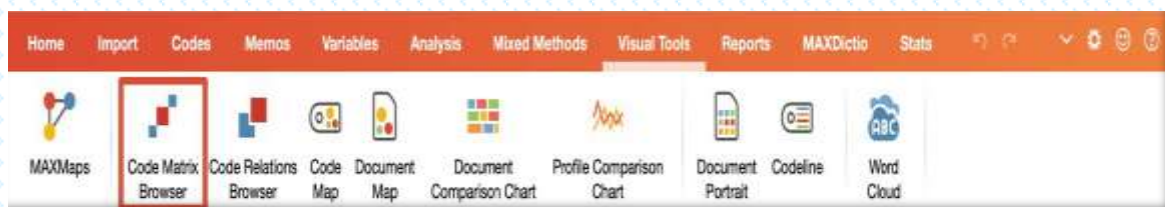
داده‌ها در MAXQDA وجود دارد که با امکان اختصاص رنگ‌های منحصر به فرد به کدها و اسناد شروع می‌شود. MAXQDA اولین نرم افزار QDA (Qualitative Data Analysis) است که امکان استفاده از اموجی‌ها به عنوان نماد کد را فراهم می‌کند.

ابزارهای بصری‌سازی نیز به شما اجازه می‌دهند تا اتصالات داده را به شیوه‌ای قابل درک نشان دهید. پراستفاده‌ترین ابزار بصری، Code Matrix Browser است که می‌توانید آن را از طریق زبانه "Visual Tools" باز کنید.

اطلاعات منبع نه تنها به شما می‌گوید که یک بخش خاص از کدام سند است، بلکه به شما اجازه می‌دهد مستقیماً به آن سند بروید. تنها کافی است روی نام سند کلیک کنید و سند مورد نظر در پنجره Document Browser بارگذاری خواهد شد که بخش کدگذاری شده آن نیز در دسترس است تا بتوانید به راحتی آن را در محیط آن مشاهده کنید.

استفاده از تجسم فکری

بصری‌سازی نتایج یکی از نقاط قوت MAXQDA است. چندین راه برای بصری‌سازی

مرورگر ماتریس کد (Code Matrix Browser) چه چیزی را نشان می‌دهد؟

Code System	Riley	Luca	Jules	Robyn	Kim	Vinnie	Sam
INTERVIEW MAIN TOPICS							
Emotions	■	■	■	■	■	■	
Education		■	■		■	■	
Interests	■	■	■		■	■	
Money and Financial Issues		■			■		
Religion and Spirituality			■				
Significantly positive				■		■	

ویژگی‌ها (یعنی متغیرهایی که توسط برنامه‌های آماری استفاده می‌شوند) را می‌توان مدیریت کرد. داده‌های جمعیت شناختی و اطلاعات پس‌زمینه مصاحبه‌ها را می‌توان به عنوان متغیر ثبت کرد و از آن‌ها برای تحلیل روش‌های ترکیبی استفاده کرد. گزینه List of Document Variables در زبانه "Variables" پنجره محاوره‌ای زیر را باز خواهد کرد.

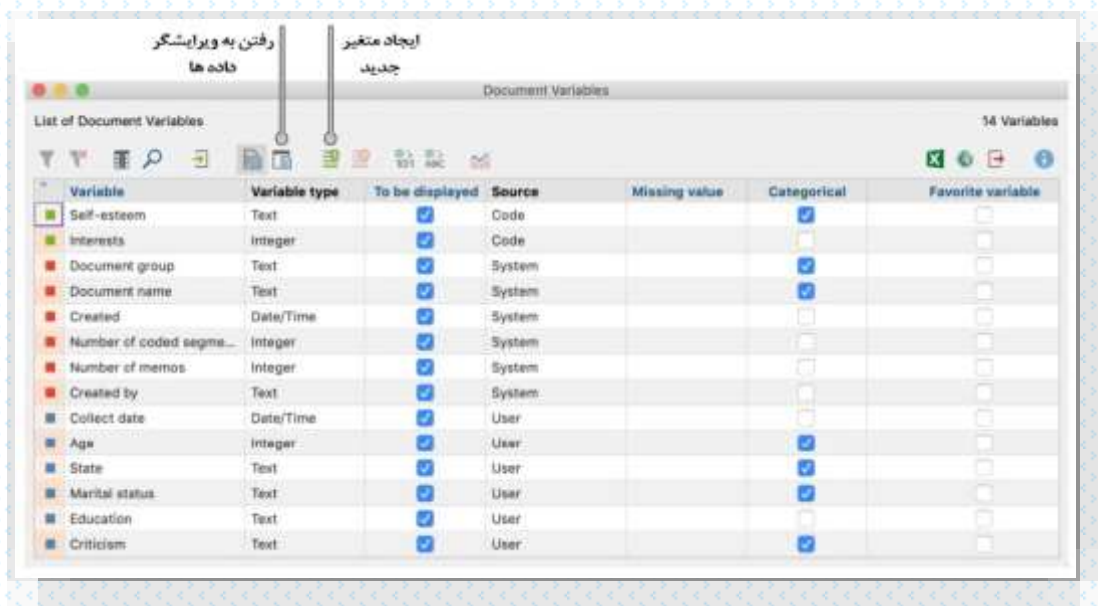
با باز کردن آن خواهید دید که متغیرهای متعددی تعریف شده‌اند، گزینه New variable به شما اجازه می‌دهد متغیرهای بیشتری را تعریف کنید. متداول‌ترین نوع متغیرها عبارتند از Text (مانند "معلم" یا "دانش‌آموز" برای متغیر "شغل") و Integer (عدد صحیح)، (مانند اعداد کامل برای متغیر "تعداد فرزندان").

ستون‌ها اسناد مختلف را فهرست می‌کنند؛ در این مورد هر سند یک پاسخ دهنده در مطالعه مصاحبه در مورد رضایت از زندگی است. به عنوان مثال، از پاسخ‌دهندگان در مورد مسائلی که روزانه با آن‌ها مواجه می‌شوند، سوال شده است. در اینجا می‌توانید ببینید که همه آن‌ها به احساسات اشاره می‌کنند، اما تنها دو نفر از پاسخ‌دهندگان به مسائل مربوط به پول اشاره می‌کنند.

انجام تحلیل‌های روش‌های ترکیبی تعریف متغیرهای سند

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های MAXQDA پشتیبانی آن از روش‌های آمیخته است. برای هر سند در Document System یک مجموعه کامل از

Variables استفاده کنید و به Data Editor سوئیچ کنید.

وارد کردن مقادیر متغیر

برای وارد کردن مقادیر برای Document Variables، از نوار ابزار در List of Document

تبدیل فراوانی‌های کد به متغیرها

فراوانی بخش‌های اختصاص داده شده به یک کد خاص می‌تواند به یک متغیر تبدیل شود، که نام کد را دریافت خواهد کرد. روی کد مورد نظر کلیک

جدول متغیرهای سند می‌تواند به فرمت اکسل یا SPSS صادر شود، به این معنی که شما می‌توانید با برنامه‌های آماری مانند SPSS یا Stata به کار بر روی آن‌ها ادامه دهید و یک تحلیل آماری انجام دهید.

در مثال زیر، کد "Significantly positive" به یک متغیر تبدیل شده است:

راست کرده و در منوی زمینه Transform to a Document Variable را انتخاب کنید.

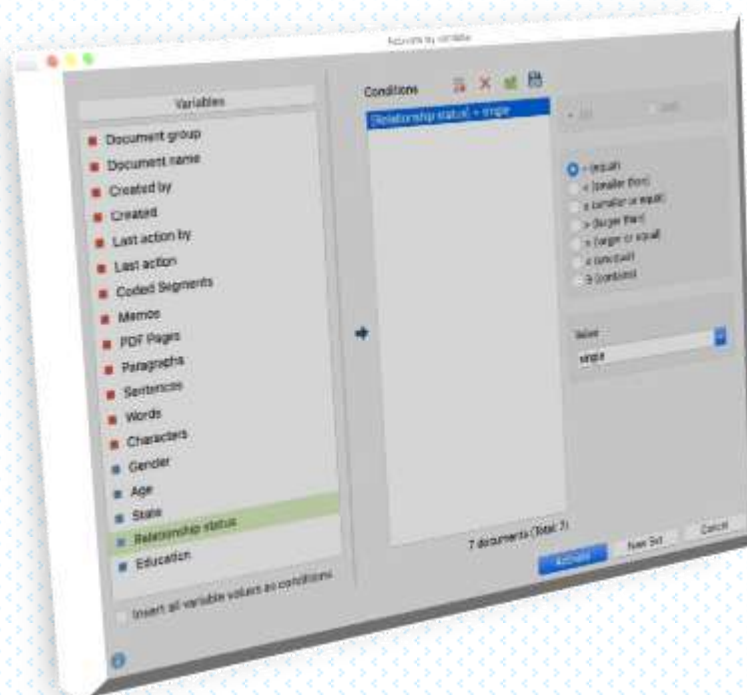

انجام دادیم؟" انتخاب مربوطه را می‌توان با تابع Activate Documents by Variables در زبانه Mixed Methods انجام داد.

ابتدا یک متغیر را از لیست سمت چپ انتخاب کنید (در این حالت: Relationship status)، فلش را فشار دهید و سپس مقدار متغیر سمت راست را انتخاب کنید (در این حالت: single). به محض اینکه روی Activate کلیک کنید، تمام اسناد با مقادیر متغیر تطبیقی در Document System فعال خواهند شد، در این مثال تمامی مصاحبه‌ها با پاسخ‌دهندگانی که مشارکتی ندارند انجام می‌شود.

استفاده از متغیرهای سند در تحلیل شما

داده‌های کمی و کیفی می‌توانند به روش‌های مختلفی به هم متصل شوند. ساده‌ترین راه این است که متغیرهای سند را به عنوان معیار انتخاب در هنگام اجرای یک استعلام کدگذاری انتخاب کنید. این به شما امکان می‌دهد ویژگی‌های جمعیت‌شناختی اجتماعی مانند "شرکت کنندگان مجرد بالای ۵۰ سال در مورد XY چه گفتند؟" یا "چگونه پیشنهادهای شرکت کنندگان در یک مشارکت را در مقایسه با آن‌هایی که مجرد هستند،

<https://doi.org/10.36192/978-3-948768058>

Kuckartz, Udo; Rädiker, Stefan (2019). *Analyzing Qualitative Data with MAXQDA: Text, Audio, Video*. Springer. <http://link.springer.com/10.1007/978-3-030-15671-8>

Kuckartz, Udo; Rädiker, Stefan (2021). *Using MAXQDA for Mixed Methods Research*. In R. B. Johnson & A. J. Onwuegbuzie (Eds.), *The Routledge reviewer's guide to mixed methods analysis* (pp. 305-318). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203729434-26>

Rädiker, Stefan; Kuckartz, Udo (2020). *Focused Analysis of Qualitative Interviews with MAXQDA. Step by Step*. MAXQDA Press. <https://doi.org/10.36192/978-3-948768072>

نتیجه‌گیری

این راهنما به شما کمک می‌کند تا با MAXQDA کار تحلیل کیفی خود را شروع کنید. البته MAXQDA طیف وسیعی از توابع و ابزارهای تجزیه و تحلیل بیشتر را ارائه می‌دهد. به عنوان مثال می‌توان موارد زیر را نام برد.

- ✓ ایجاد پیشینه نگاشته‌ها
- ✓ رونویسی فایل‌های صوتی و تصویری
- ✓ وارد کردن و تحلیل داده‌های تویتر و یوتیوب
- ✓ تحلیل گروه‌های کانونی
- ✓ بصری‌سازی داده‌ها یا نتایج
- ✓ انجام تحلیل متنی کمّی با MAXDictio
- ✓ تهیه گزارش‌ها و جداول فراوانی آماری

برای مطالعه

Gizzi, Michael C.; Rädiker, Stefan (Eds., 2021). *The Practice of Qualitative Data Analysis. Research Examples Using MAXQDA*. MAXQDA Press.

برای دریافت نرم افزار MAXQDA
2020 برای رایانه های ۶۴ بیتی از لینک
زیر اقدام نمایید.

https://drive.google.com/file/d/1tgRw0-eEg3oCLl45YljkAz3bnC--HnQ/view?usp=share_link

برای دریافت راهنمایی و مشاوره در
مورد نرم افزار MAXADA با پست
الکترونیک محمد مسائلی در تماس
باشید.

Mmasaeli2018@gmail.com

Non-Farm Economy
Sustainability of Farmers Household's Livelihood
Barekat National Network
Farmer Field School
Qualitative Data Analysis with
MAXQDA

انجمن علمی ترنج و آغوش کشاورزی

ترجمه از فعالیت های علمی دانشجو به نام نشریات علمی